

ZSIDÓ EMLÉKEK MAKÓN

KÉSZÍTETTE:

LAKATOS ILONA ANKA

TÉMAVEZETŐ:

Dr. SZÁNTÓNÉ BALÁZS EDIT

BUDAPEST 2015

Bevezetés

A makói zsidók történetét számtalan feldolgozásban megtaláljuk, bőséges forrásból meríthet, aki a hajdan itt élő zsidóság régmúltjára vonatkozóan kutatásokat szeretne végezni. Középkori iratok igazolják jelenlétüket a megyében. Neves tudósok munkái hitelesen dokumentálják, hogy a város életében a felvilágosodás során, illetve a polgárság kialakulásában, milyen jelentős társadalmi szerepet töltött be a zsidó közösség. Megbecsült helyük és társadalmi szerepük volt a városi közéletben, számítottak rájuk, mint polgárosodás szellemi és kulturális támogatóira. A városi levéltár irataiból, néhány meg maradt építészeti emlék alapján, de legtöbbször a temetők sírfeliratiból olvashatjuk le, hogy milyen mértékű lehetett az a szellemi befolyás, amellyel a helyi zsidóság hozzájárult a város fejlődéséhez. Ma már sajnos a zsidó lakosság polgárosodásának folyamata, a temetőkön keresztül mutatható meg. Ezért a temetők történetét, mint a legjobban elérhető és alapvetően megbízható információs bázist részletesebben mutatom be. A makói zsidó közösség az 1740-es évektől vallási tekintetben részleges önállósággal rendelkező *communitas judeorum*ot alkotott, amelyet a 19. század közepén értek el a felvilágosodás hatásaként fellépő újítási törekvések Ennek eredményeként a 19. század végére két egymástól független, önálló közösség jött létre, melyben eltérő közösségi igények fogalmazódtak meg, a vallásgyakorlásnak eltérő alternatívái alakultak ki.

Dolgozatom középpontjában a makói szombattartó szövetkezet áll. Egy olyan gazdasági társulás volt ez, melyet vallási alapon a deportálásból hazatért vallásos zsidók hívtak életre *Béke Kisipari Szövetkezet* néven 1952. november 27.-én. A makóiak emlékezetében ma még élénken ott van a Makói Béke KTSz. Népszerű történeteket mesélnek róla, sokan ismerik az általuk gyártott termékeket, azonban a hivatalokban semmi nyomát nem lehet megtalálni, amikor valaki komolyan érdeklődni próbál iránta. Pedig amilyen szokatlan volt a vallásos zsidók szövetkezeti társulása, – bár erről sem sokat írtak – legalább annyira meglepőnek, vagy legalább szóra érdemesnek kellett volna lennie annak, hogy a zsidók hirtelen eltűntek a városból. Nagyon furcsa dolog, hogy szinte egyik napról, a másikra elment egy kisváros több száz lakója, és mintha senki nem vette volna észre a hiányukat egy sor írás nem található Makó történeti anyagában. Az efféle hiátus gyanakvást ébreszt még az egyébként nem sok tapasztattal rendelkező kutatóban is. Az illetékes városi, megyei levéltárakban nincs róluk dokumentum, nem tudni már, miért nincs és azt sem sikerült pontosan kideríteni, hogy hova kerültek. Az 1956 utáni években nem kerestek magyarázatot erre az érdekes szociológiai jelenségre. Mi lehetett a közönyös magatartás mögött?

Felvetődött bennem, hogy talán azért nem figyeltek fel rá Makón, mert nem volt az olyan ritka esemény abban az időben, hogy a zsidók elhagyják Magyarországot. Az adatközlők egyhangú visszaemlékezése szerint 1956. november első hetében néhány éjszaka alatt hagyták el városukat a vallásos zsidók, hátrahagyva a Béke Kisipari Szövetkezettel együtt ingatlan vagyonukat, és ingóságaik jelentős részét. Tulajdonképpen elmenekültek, mivel személyes fenyegetettségük egyértelművé vált. A városban, ijesztő mértékben felerősödtek az antiszemita hangok. 1956. október 23-án már a szövetkezetben is állt a munka, de a férfiaknak be kellett menni az üzembe. Nagygyűlést hirdettek a városháza előtt. A Béke KTSz épületéből együtt indultak a dolgozók, a beszédet meghallgatni. Nagyon kemény antiszemita bekiabálások voltak *A nagygyűlést követően kezdtek a városból elmenni az ortodoxok és jöttek a szövetkezetbe azok, akiknek nem kellett volna* – mesélte egy résztvevő.¹

1957-től a Béke Kisipari Szövetkezet nem *szombattartó szövetkezetként* működött tovább, immár zsidók a nélkül- folytatta a tevékenységét. (Körülbelül tíz százalékban maradtak zsidók). Interjút készítettem nem zsidó származású hajdani szövetkezeti taggal is.² Témaválasztásomat családi kötődésem is motiválta, mivel 1957 után családjuk több tagja dolgozott a Béke KTSz-ben, és nagyon gyakori téma volt szűk körű beszélgetések során. Az volt a célom, hogy megkeressem és összegyűjtsem a dokumentumokat, bemutassam – amennyire lehetséges – a szövetkezet megalakításának előzményeit, működését egészen a megszűnéséig. Az előzmények magukba foglalják a deportálásból hazatérő zsidók sorsának alakulását, az újrakezdés folyamatának módját, a minden napi élet megszervezésének gyakorlatát. Ezekre a kérdésekre az adatközlők hiteles válaszokat adtak. Saját tapasztalataik alapján beszéltek arról, hogy a megváltozott társadalmi rendszerben, a vallás gyakorlása mellett, hogyan próbálták újrateremteni egzisztenciájukat a zsidó emberek, és milyen túlélési technikákat dolgoztak ki a családjuk fenntartása érdekében. A levéltárak nagyon szerény dokumentációval rendelkeznek.

Beszélgető partnereim (a továbbiakban adatközlők) közül a Hirsch család mind három tagjával interjút készítettem. Hiteles szemtanúk voltak nagyon pontosan emlékeznek, mivel életük legfogékonyabb korszakában történtek meg velük az események. A családban három gyermek volt a vészkorszak idején édesapjukat elvitték munkaszolgálatra, édesanyjukkal, nagyszüleikkel, nagynénjükkel együtt hurcolták el őket. Túléltek a deportálás testi- – lelki kínjait. Tudnak beszélni arról, hogyan élték meg gyerekként a gettóba telepítést. Egyikük már

---

¹ Hirsch Béla Makó Sallai u.7. 71 éves

² Imre Sándor Makó Csanád vezér tér 4. 70 éves

iskoláskorú volt, a gettóból járt ki az iskolába. Élénken él az emlékeikben hogy mit éreztek, és mi várta őket hazatérésükkor.

Különböző időszakokban de mindhárman hosszú ideig dolgoztak a Béke KTSz-ben, sőt egyikük végigjárta a ranglétrát, szakmunkásként kezdte és szövetkezeti elnökként ment nyugdíjba, tehát hosszú időn át részt vett a vezetésben.³ Az adatközlőktől kapott információk által jutottam a szövetkezetre vonatkozó dokumentumokhoz, korabeli fotókhoz, illetve ők segítettek tárgyi emlékek felkutatásában.

A mMakói zsidóság II. világháborút követő időszakáról nagyon kevés információt találtam, feltételezhetően az 1945 utáni események teljes körű feldolgozása még nem történt meg.

Néhány korabeli tudósítás egy újságban, és a néhány hete megjelenő Makó Monográfia 3. kötete segített az írásos anyagok áttekintésében. A zsidó szervezetek a vészkorszakot követően megjelentek Makón is. Ilyen volt a *'Mizráchi' vallásos cionista párt, melynek* tagjai összegyűjtötték az elárvult – többnyire nem makói – zsidó fiatalokat, gyerekeket és a *neológ* kántorlakásban alakítottak ki részükre átmeneti otthont. Ortodox részről a háború után *'Pirché Agudat Izrael'* néven újjáalakult, – és Makóra is kiterjedt a tevékenysége – a korábbi *'Pirché Tiferesz Báchurim'*, amelynek nagy befolyása volt a magyarországi *ortodox* fiatalokra⁴. A vallásos ifjúság foglalkoztatását, felkarolását tüzték ki célul, de a kivándorolni szándékozók számára is háttértámogatást nyújtottak.⁵ A hagyományos életformának és vallásgyakorlásnak nem kedvező új társadalmi berendezkedés kialakulásával a kivándorlás lehetősége már ekkor kezdett körvonalazódni egyre vonzóbbá vált.

A vallási élet zavartalanságának biztosítására a megváltozott körülmények között átmeneti alternatívát az 1952-ben Zafir Miksa kezdeményezésére megalakított „szombattartó szövetkezet”, a Béke KTSz nyújthatott volna, 1956-ban azonban a szövetkezeti elnök szervezésében a tagság 80%-a külföldre távozott.

Amikor megkerestem a Makói Levéltár igazgatóját, sajnálattal közölte, *hogy a Béke Ktsz.-ről egyáltalán nem maradtak dokumentumok, és keserűen megjegyezte, hogy maga itt*

---

³ Hirsch Zoltán Makó Hunyadi u. 22. 76 éves

⁴Dr. Tóth Ferenc Szerkesztő: .Megjelenés előtt: Makó Monográfiája 3. kötet: Az Agudat Izrael jelentése: Izraeliták Szövetsége. A vallásos zsidók ma is működő világszervezete, 1912-ben alapították. Azokban az országokban volt rá szükség, ahol nem különült el az ortodoxia a neológiától. A magyar ortodox rabbi-kar sem az Agudát, sem a Mizráchit, a vallásos cionisták pártját nem támogatta. (Bacskai Sándor szíves közlése)

⁵ Uo: Bacskai Sándor 1997. 35-37, 40-41.

egy hangot nem fog találni. A ami fellelhető volt, azt maga előtt már felkutatták és feldolgozták a helyi történészek.,⁶ Dde végtelenül kedves és nagyon szorgalmas volt, szinte családi hangulatban dolgozhattam. Az igazgató úr végig segített abban, hogy a levéltár iratanyagában kedvemre kutassak. Együtt örültünk, amikor végül is találtam néhány iratsomót, köztük a *Béke KTSz Iparigazolványát* és még néhány nagyon fontos jelentést, illetve kérelmet.

Zafir Miksa⁷

I. Zsidók helyzete a középkori Magyarországon

A magyar szabad királyi városokban élő zsidók helyzete a középkorban Európa más országaihoz viszonyítva igen kedvező volt. A 15. század végén fordult a helyzet. Mátyás halálának hírére több városban rátámadtak a zsidókra. Elsősorban a városi polgárság igyekezett a konkurencia miatt tevékenységi körüket szigorúan korlátozni. A nagyobb földbirtokosok befogadták őket. Földesuruknak védelmi pénzzel, ajándékokkal és adóval tartoztak.⁸ Bérbe vettek földesúri jogokat – malom üzemeltetése, mészárszék-, bolt-, kocsmatartás, terményekre elővásárlás, ill. a vándorkereskedelem, vagy hitel- és pénzügyletek – biztosították. A zsidó lakosság száma Magyarországon a 18. század során növekedett jelentősebben. Elsősorban Lengyelországból, Cseh- és Morvaországból telepedtek át zsidók

⁶ Gilicze János, a Makói Levéltár igazgatója

⁷ Urbancsok Zsolt úr szíves segítségével

⁸ Rékai Miklós 1997. 10-11.

⁹ Schweitzer József 2001. 169-170.

Magyarországra, mivel a Habsburg- – tartományokban szigorú korlátozó intézkedéseket hoztak ellenük. Betelepedésüket és az országon belüli vándorlásukat III. Károly és Mária Terézia uralkodása idején több rendelettel igyekeztek korlátozni, illetve szabályozni.⁹ Az osztrák, – morva, – német zsidók bevándorlása elé nem gördítettek akadályokat, a keletről jövők elé igen, mivel a gazdasági nyomor elől menekültek. A masszív tömeges bevándorlást az ún. „személyi vám” volt hívatott megakadályozni, amit II. József szüntetett meg. Több rendelettel korlátozták a zsidók kereskedelmi tevékenységét: tilos volt nekik salétrommal, puskaporral, borral kereskedniük, de még keresztény könyveket és képeket sem árulhattak.¹⁰

II. Zsidóság helyzete a magyar társadalomban

A magyarországi zsidó népesség 1787 és 1848 között a bevándorlás következtében, megháromszorozódott: kb. negyedmilliós lélekszámmal a lakosság 2%-át tette ki. Számarányukat jóval felülmúlta jelentőségük, mivel főleg a bontakozó tőkés gazdaság által teremtett pályákon mozogtak, kereskedelemmel, hitelügyletekkel és iparral foglalkoztak.

A liberális ellenzék elvi alapon támogatta diszkriminációjuk megszűnését. Az árutermelő birtokosok gyakorlati megfontolásokból tették ezt. Az 1840. évi XXIX. tc. biztosította szabad letelepedésüket, városi ingatlanszerzésüket, ipari és kereskedelmi vállalkozások alapítását, megnyitotta előttük az értelmiségi pályák nagy részét. 1846-ban, egy összegben megválthatták türelmi adójukat. Az érdekegyesítés programjának szerves részét képező teljes emancipáció azonban csak 1867-ben valósult meg.

III. Törvényi szabályozás a Monarchiában

II. József 1781. évi rendelete megszüntette azokat a kereskedelmi tilalmakat, amelyeket a század első felében III. Károly és Mária Terézia „európai mintára” hoztak a zsidók tevékenységének korlátozására.¹¹ Engedélyezte, hogy paraszti telket béreljenek – ha maguk művelik –, fuvarozást vállalhassanak, sőt a céhekbe is beléphettek. Kardot is viselhetnek, de szakállukat le kell vágatniuk (Ez utóbbi kitélt rendelkezést 1783. április 28-án kivetteke a rendeletből.) Szerződéseket latinul, németül, vagy magyarul köthetnek, az

---

¹⁰ Gonda László (1992): A zsidóság Magyarországon 1926 – 1945. Budapest. Századvég. 1992. p. 1-56

¹¹ Kecskeméti Ármin 1929. p.3

országban szokásos nyelveken kell tanítaniuk, látogathatják a magasabb iskolákat is. Kivéve a liturgikus könyveket, nem nyomtathatnak héber és „zsidó” (jiddis) nyelvű könyveket, mert ezeket a cenzúra nem tudja ellenőrizni.¹² 1787-ben, pedig német vezetéknev felvételére kötelezték a zsidókat.¹³

Az 1790. évi országgyűlés a zsidók helyzetének törvényi szabályozását is a kiküldött rendszeres bizottságokra bízta, így ez a reformkori országgyűlésekre hárult. Az 1840. XXIX. tc. engedélyezte ismét, hogy zsidók a szabad királyi városokban (kivéve a bányavárosokat) letelepedhessenek. Végül a szabadságharc utolsó napjaiban 1849. július 28-án Szemere Bertalan javaslatára a Szegeden ülésző országgyűlés kimondta a zsidók egyenjogúsítását¹⁴

IV. Csanád megye zsidósága

Csanád megyét zsidó vonatkozásban Zsigmond Király említi rendeletében 1421-ben, melyben arra utasítja Csanád városát, hogy segítsen Mussel budai zsidónak követeléseit behajtásában, akinek kölcsönét Stefel és Ipoly nevezetű csanádi polgárok nem akarják visszafizetni.¹⁵ Majd a török hódoltság idején Trani Mózes (keleti Talmud tudós 16. század) ír egyik responzumában arról, hogy milyen kevés a magyarországi zsidók száma és példaként megemlíti Csanádot is.¹⁶ Ezután hosszú ideig nem adnak hírt a krónikák, Csanád megye zsidó lakosságáról. Makó a török uralom végére teljesen elpusztult, lakossága elmenekült.

A makói zsidóság múltja ezért egybeesik a város fejlődésével, beköltözésük része Csanád vármegye betelepítési elvének a 17. század végén, mellyel a kamara, majd később a csanádi püspökség szerette volna újraéleszteni a várost a vármegye felszabadulása után. A visszatelepülőket, illetve a letelepülőket szabadföldfoglalással, négyévi adómentességgel, ennek lejártá után évente egyszeri adófizetéssel támogatták. Az új jövevények nemzetiség és vallási felekezet szerint elkülönített lakóhelyhez juthattak. (Cummunitás Judeorum) Az 1720-as, sőt az 1735. évi összeírás még nem említi Csanád vármegyében zsidó lakosokat. Kecskeméti Ármin azonban megjegyzi könyvében, hogy ez a körülmény nem jelent semmit, mert a számlálás fölületes volt és csak harminc megyében tartották meg. 1740-ben azonban már fellelhetünk adatokat makói zsidókról, ugyanis akkor engedélyezi számukra a földesúr, Stanislavich csanádi püspök a letelepedést. A csanádi püspök, mint földesúr a fennmaradt

---

¹² Kecskeméti Ármin 1929.p- 30

¹³ Gonda László (1992): A zsidóság Magyarországon 1926 – 1945. Budapest. Századvég. 1992. p. 1-56

¹⁴ Kecskeméti Ármin 1929. p.20-55

¹⁵ Kecskeméti Ármin (1929): A csanádmegyei zsidók története. Makó, 1929. p. 5.

¹⁶ Dr. Kohn Sámuel (?): A zsidók története Magyarországon 187. Dr.Friss Ármin: Magyar-Zsidó Oklevéltár I. 154

feljegyzések szerint 1826-ban a rabbi-választás szükségessége kapcsán létrejött ellentéteket számolta fel.

1840-ben pedig a közösségi imaalkalmak asszonyi hajviseletével kapcsolatos ügyben a paróka viselése helyett - a kevésbé szigorú megoldásnak számító - főkötővel való fejbefedés mellett döntött.¹⁷

A városba letelepült zsidóközösség tagjainak eredeti lakóhelyéről kevés adat áll rendelkezésre, nem sikerült megtudni honnan jöttek el és miért. Külön városrészen, a leginkább lakatlan területen jelölték ki helyüket, a görög katolikus rutének mellett.¹⁸ Ebben az időben Makón is a görög kereskedők vitték a főszerepet, a zsidóknak Buda kivételével nem voltak nyílt üzleteik. Befogadásuk fő akadálya az volt, hogy élelmességüktől féltették a helyi kereskedők egzisztenciáját. Lehetséges, hogy Stanislavich püspök engedte meg először beköltözésüket, akiről ismeretes, hogy sokat fáradozott a város benépesítésén. A mindenkori püspökkel megkötött egyezés alapján, a püspökségnek adóztak. A kereskedelmi és ipari életben gyorsan megtalálták a helyüket, eljártak a közeli és távoli vásárookra, portékájukat eljutatták a községek lakosságához, akiktől a nyers termékeket is felvásárolták.

Kereskedtek kicsiben és nagyban gyapjúval, dohánnyal, viasszal, nyersbőrökkel, juhval, szarvasmarhával és nem utolsó sorban, a makói hagymakereskedésben, a hagyma exportálásában töltöttek be jelentős szerepet. Üzleteikben textil, vas és fűszerárut tartottak. Voltak a városban ezüstművesek, szappanosok, gyertyaöntők, üvegesek. Tevékenységeikkel nagyon sokféle lakossági szükségletet tudtak kielégíteni. Salamon Farkas szappanfőző mester, például beteg állatok gyógyítását is elvégezte, ezt onnan tudhatjuk, hogy 1791-ben panaszt emelt az uraságnál, mert több mint 200 rühes ló meggyógyításáért nem fizettek neki a földvári puszta bérlői. A hitközséggé szerveződés nagyon hamar megkezdődhetett, erre utal, hogy 1749-ben a vármegyéhez fordulnak a zsidó türelmi adó (1746-ban Mária Terézia által elrendelt Taxatoleranz, Malkegeld = Királynő pénz) fizetésének ügyében, a vármegye a helytartótanácshoz irányítja kétfős küldöttségüket adótárgyalásra.¹⁹ Csanád vármegye

---

¹⁷ Kecskeméti Ármin A csanádi püspök, mint földesúr a fennmaradt feljegyzések szerint 1826-ban a rabbi-választás szükségessége kapcsán létrejött ellentéteket számolta fel, 1840-ben pedig a közösségi imaalkalmak asszonyi hajviseletével kapcsolatos ügyben a paróka viselése helyett - a kevésbé szigorú megoldásnak számító - főkötővel való fejbefedés mellett döntött.¹⁷

1929. 31, 47-48. A Talmud szerint ugyanis a női haj látványa a férfiakban nemi vágyat ébreszthet, ezért elterjedt gyakorlatként az asszonyok hajuk levágását követően nyilvános helyen parókát viseltek. Vö.: KICUR SULCHÁN ÁRUCH CXLVII; CLVIII, CLX-CLXII. (GANZFRIED SLOMO 1939. 846-847, 887-890, 897-913.)

¹⁸ Dr, Brüchler Sándor: Budapest p. 125.

¹⁹ William O. McCagg 1992 Budapest: Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670-1918 Cserépfalvi p. 88

jegyzőkönyveiben gyakran előkerül a türelmi adó beszédésének hatósági sürgetése és a nyomasztó teher miatti panasz. Nem csoda mivel 1779-ben 916 Ft. adót kellett fizetni.

A hitközség a megyéhez fordult panasszal a teher nagysága miatt, és a megye pártfogóan továbbította kérésüket az illetékes hatóság felé.²⁰

Úri utca 10. (Saját felvételek)

Eltörlésekor 1846-ban hálaadó istentiszteletet tartottak. Már ekkor feltűntek a közösség vallási igényei terén tapasztalható későbbi változások: a feldíszített zsinagógában az „oltárra” – valószínűleg a *frigyszekrény (áron hakodes)* elé – az uralkodó képét tették, valamint az istentisztelet keretében „*magyar nyelvű beszéd*” (*homilia*) mellett a liturgikus szövegek a hitközségi jegyző fordításában magyarul és németül is elhangoztak. 1773-ból van a legrégebb levéltári akta, a makói zsidók összeírásáról, amely elég pontos képet nyújt a népesség viszonyairól. Ekkor 50 zsidó család élt Makón, lélekszámuk 158 fő. Negyven hitközségi tag fizetett adót, az özvegyek és a fiatal házasok adómentességet élveztek. 1773. évben már van a közösségnek rabbija Zélig Jakab személyében, imaházzal és iskolával is rendelkeztek, a rabbi évi fizetése 75 Ft. Josef Moyzsés tanítói fizetése, pedig évi 50 Ft. volt. A II. József kori népszámláláskor (1784-1786) 458 főt, 1850-ben 1120 főt vettek számba 144 háztulajdonossal. A város összes lélekszáma ekkor 20 644 fő. 1910-i összeíráskor 1928 fő, míg 1930-ban a

---

20 Kecskeméti Ármin (1929): A csanádmegyei zsidók története. Makó, 1929. p.6

lélekszám 2052, ekkor Makó lakosságának 5, 7%-a zsidó származású volt. A kijelölt, külön városrészben az 1786. évi porta felmérés már külön *zsidó utcát* említ.²¹

Kis zsidó utca, melyet az Emancipációs Tv. után, hálából Eötvös utcává nevezett át a Község.²²

A makói zsidóság önálló községet, *kommunitást* alkotott külön bírāja, esküdtsjei, adószedői voltak., de a város dolgaiba nem volt beleszólásuk. A zsidó hitéletre és a városi rendre is felügyelő tanács működött különféle alkalmazottakkal: rabbival, tanítóval, szolgálval, metszővel és strázsákkal. Vitás kérdésekben az úriszék döntött. Közvetlenül a földesúr fennhatósága alá tartoztak, a mindenkori püspök-földesúrral megállapodást kötöttek. Pl. Kőszeghy László püspökkel kötött szerződés értelmében, 1802-ben a 100 lakóházból álló község évi 1500 rhénusi forintot fizetett. Az adó ellenében jogukban állt a *rozsolis* (növényi anyagból készült likőr) égetése és árusítása. Két mézártszékert tarthattak fenn és a zsidó község lakóinak kóser bort, mérhettek ki, de idegeneknek nem árulhatták.²³ A szerződés megtartásáért *”egy mindnyájáért és mindnyájan egyért”* voltak felelősek. 1839-ben a zsidó községnek már több utcája volt. *Az éjjeli őrséget este 7 órától reggel 5 óráig túlkölés és óránkénti kiáltás mellett látják el fejenként 30 papírforint fizetésért, melynek fejében a hidakat is javítani tartoznak.*²⁴

A város, vallási türelmességére jellemző, hogy 1818-ban a szabócéh zsidó mestert is felvett, és részükre külön esküszöveget fogalmaztak. Az egyesült Ács-Lakatos-Üveges-Kőműves Céh, pedig Iritz Herman üvegest vette soraiba.

²¹ II. József 1786. Az első Magyar utcanév Makó története kezdetektől 1944-ig II: p.319

²² www.mszh.hu: Urbancsok Zsolt és Gleszer Norbet archív felvételei

²³ Makó története kezdetektől 1944-ig II. kötet Makó 2000: zsidó iparúzők p.72.-74 Makó 20041f

²⁴ Kecskeméti Ármin (1929): A csanádmegyei zsidók története. Makó, 1929. p. 6.

Főszolgabírói utasításra 1851-ben megkísérelték a városi és zsidó község egyesítését. A zsidó község a püspöki uradalomhoz tartozásának köszönhetően, hogy különállását közjogilag ekkor még megtarthatta.

Fein Salamone családja²⁵

---

²⁵ Makó József Attila Múzeum.: Homonnai- hagyaték.

Heinman Salamon²⁶

V. Zsinagógák

Bár jelen voltak a zsidók, és résztvettek a fellendülésnek induló kereskedésben, Makó 1753. évi térképén, amely feltünteti a katolikus, református és orosz templomot, még nem találjuk nyomát zsinagógának. Az 1786-ban kiadott Korabinszky – féle geográfiai szótár sem tesz említést makói zsinagógáról. 1791-ből van leírás arról, hogy a hitközség meg akarja újítani a templomát.

Méretarányosan Fejérváry Ferenc 1814. évi mappáján tűnik fel. Szirbik Miklós 1835-ben azt írta: „*Népességekhez képest nagyon jó nagy sinagógájok tserép fedélre*”.²⁷ Majd 1911-ben

Aarról tudósít a makói újság, hogy: „rövid időn belül eltűnik az izraelita egyház udvaráról a 120 évvel ezelőtt épült zsinagóga.”²⁸ Ezek szerint 1791 körül emelheték. A kora

---

²⁶ Makó József Attila Múzeum.: Homonnai- hagyaték.

²⁷ Kecskeméti Ármin (1929): A csanádmegyei zsidók története. Makó, 1929. p. 7.

²⁸ Marosvidék, 1911. március 14.

klasszicista stílusú, koronázó párkánnyal ellátott templom fehér falaival, puritán épületként hatott, ÉNY-DK tájolású volt. Impozáns méretű, Gazda Anikó számítása szerint a 12, 20 x 17, 60 méter alapterületű zsinagóga egyszerű megjelenésű, de a környezetében levő lakóházak közül tömegével magasan kiemelkedő volt. Tetőzete kontyolt, az oldalhomlokzatot négy - négy szegment íves ablak törte meg. A bejárat elé kőoszlopos, bolthajtásos belépőt ragasztottak az épülethez utólag, mely naivsága ellenére festői hatású volt, de stílustörést okozott.

Az épület alaprajzáról csak a korabeli analógiák, és a más városokban fennmaradt zsinagógák alaprajza és a fenti leírás alapján alkothatunk magunknak képet.

A Z Ó Z S I N A G Ó G A ²⁹
kora klasszicista; 18. század vége; (Deák Ferenc u. 6.)

Ortodox zsinagóga (rRomantikus, 1895, Eötvös utca, Ffelújítás előtt)³⁰

---

²⁹ www.mzsh.hu

³⁰ www.mzsh.hu

Paskesz Jakab a makói ortodox izraelita hitközség elnöke 1895. július 9.-én kért építési engedélyt az Eötvös utcai zsinagóga létesítésére. Beadványához csatolta Szűcs Lajos eklektikus modorú tervrajzát. Az építési szakosztály bizonyos oldal távolságok betartásával, és díszes rácskerítés létesítésével engedélyezte az építést. Végül nem a benyújtott tervrajz alapján készült el. Az utcai homlokzat meghatározó eleme a lépcsőzetes attikafal. A középső függőleges sávot két poligonális pillér fogja össze, fölül bástya kialakítással. 1905 körül Galíciából és Oroszországból nagyobb számban települtek át ortodox zsidók, ekkor a zsinagógát átépítették. A nők részére kétszintes karzatot alakítottak ki. Az épület a második világháború után az enyészeté lett, miután a makói zsidók nagy része a koncentrációs táborokban elpusztult, akik pedig megmenekültek, kivándoroltak. Makón 1945 előtt a népesség öt százaléka volt zsidó származású - a városban ma mindössze négy zsidó él. Az épületben sokáig hajléktalanok húzták meg magukat, felmerült az elhagyatott imaház lebontásának lehetősége is.

1993-ban a Makói Városvédő és Szépítő Egyesület keretében (az egyesületnek 1977-től már volt ilyen irányú kezdeményezése) a *Makói Egyesült Izraelita Hitközséggel* közösen - az *ortodox* zsinagóga műemlék-jellegű épületté nyilvánítását kezdeményezte.³¹ Végül néhány évvel ezelőtt mégiscsak került pénz a felújításra, így ma ez Közép-Európa egyik legszebb

---

³¹ Dr. Tóth Ferenc Szerkesztő: Megjelenés előtt: Makó Monográfiája 3. kötet .

ortodox zsinagógája. A zsinagóga minden év szíván hónap 17-én, benépesül Mose Vorhand halálzási évfordulója alkalmbólához, a Makórol elszármazott zsidók világtalálkozójának idején.

Ortodox zsinagóga ma Vorhand Mózes rabbi tér 4.³²

Makói zsinagóga 2004³³

Móse Vorhand (Forhand)³⁴1913-ban került a makói rabbiszékbe és néhány évre rá 150 tagú Jesivának volt a vezetője, Élete végéig vezette a Jesivát. Az első világháború idején iktatták

³² Fotó: Fátyol Mihály

³³ Forrás: Gleszer Norbert

³⁴ Dr. Tóth Ferenc Szerkesztő: Megjelenés előtt Makó Monográfiája 3. kötet : Vorhand Mózes Nyitráról érkezett Makóra az orthodox rabbinátus' főabbija, mellette két rabbi tevékenykedett. Az egyik, unokájának férje- a szendrői cádiknak Efraim Rosenfeldnek, az Éc Efraim szerzőjének a veje – Mose Nátán Lemberger volt. A másik Jozsef Kazt, Jehosua (-1985) makói dajen későbbi szombathelyi, majd Brooklyn-i „szombathelyi” rabbi, Aser Ansil Katz (Antal) a (A közösség rabbijának származása, jirchesze, ugyanis nagy jelentőséggel bírt a keleti hatás alatt álló 'Interlend-i',

be a rabbi tisztségbe, beiktatási beszédéhez Vorhand rabbi is aktuális témát választott, a siur ijjun keretében: az ágúná problémáját, vagyis olyan asszony családi jogállapotának tisztázását, akinek a férje eltűnt.

Vorhand Mózes Rabbi 1860-1944³⁵

Vorhand Mózes rabbi felesége³⁶

A 84 éves rabbit 1944 májusában a rendőrségen megkínózták, a végzetes sebek miatt a Budapesti Zsidó Kórházba vitték. Kérésére azonban mégis hazaszállították.

---

azaz kelet- és északkelet-magyarországi zsidóságnál.) BACSKAI SÁNDOR 2004. 216-217, 223., SPITZER J. SHLOMO 1999. 84., MOSKOVITS CVI 1999. 32.

³⁵ Gleszer Norbert szíves segítségével

³⁶ Uo.

bBúcsúbeszédében Istenhez fordulva hívei életéért könyörgött.³⁷ Rövid ideig még túlélte a bántalmazást, de néhány nap múlva belehalt sérüléseibe. Temetésére csak tíz férfit engedtek ki a gettógól, hogy elmondhassák a kaddist. Sírja ma a Makóról elszármazott ortodox zsidók zarándokhelye. Állítólag megmondta, hogy a makói zsidók többsége túléli a vészkorszakot. Érdeemes megjegyezni, hogy a makói zsidókat nem Aushwitzba, hanem Ausztriába deportálták és sokan hazatértek közülük

Vallásos éneket éneklő és körtáncolók a makói zsinagógában(2004)

Fiatal bócher és talmudbócherek a makói zsinagógában³⁸

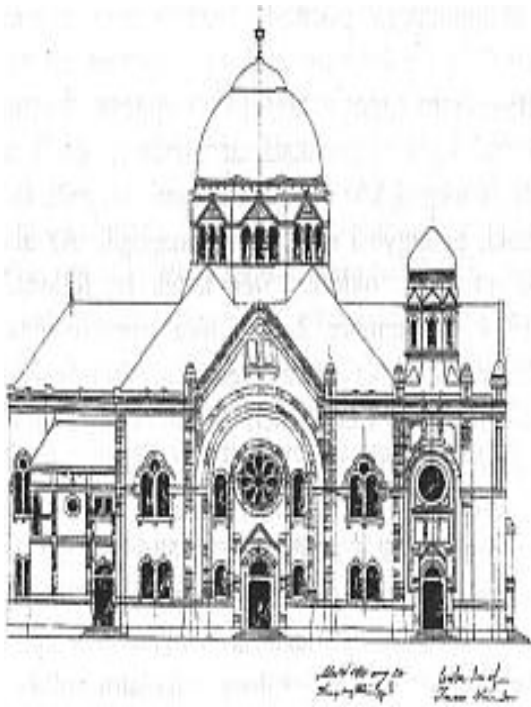
Neológ zsinagóga

---

³⁷ Cvi Moskovitz (1999): Jesivák Magyarországon Judaisztikai Kutató csoport Bp. 1999. p..32-33

³⁸ Uo. A makói ortodox zsinagógában szombat-búcsúztatás után a 5764. évi „Világtalálkozón”. A hagyományos chászid viseletnek megfelelően a jesiva növendék Biberhütnek nevezett bársonykalapban van, még a talmudtudósok 13 prémcsomóból álló strájmlit viselnek, amely Izrael 13 törzsére, illetve az Örökkévaló 13 tulajdonságára és Majmonidésznek 13 hittételére emlékeztetnek.

³⁴ József Attila Múzeum

Mór-szeccessziós; 1914. Baumhorn Lipót³⁹

A neológ zsinagóga építésére 1907-ben írtak ki pályázatot és még abban az évben megbízást kapott Baumhorn Lipót építész. Alapkövét 1911. október 5.-én tették le, és 1914. szeptember 2.-án avatta fel Kecskeméti Ármin Főrabbi a neológ zsinagógát. A centális elhelyezésű templom kupolája négy fapilléren nyugodott, a színes üveglakok ószövetségi emlékeket ábrázoltak. Az épület megjelenése arra mutat, hogy az építés időszakában a helyi zsidó közösség nem csak az építéshez szükséges anyagiakkal rendelkezett, hanem társadalmi helyzeténél fogva arra törekedett, hogy rangját, illetve a városi hierarchiában betöltött helyét kifejezésre juttassa. II. világháborúban kissé megsérült kupolát soha nem állították helyre.

1965-ben a MIOK félmillió forintért eladta a neológ zsinagógát lebontásra, a Kossuth termelőszövetkezetnek, makói zsidóság megkérdezése nélkül.

Dr. Tóth Ferenc a makói József Attila Múzeum nyugalmazott igazgatója részt vett azokon a tárgyalásokon, melyeken a város vezetése kereste a megoldást, hogy milyen célra tudnák hasznosítani a területen levő templomot. Felmerült a színházként való hasznosítás lehetősége, de a kántor úr kérésére kegyeleti okok miatt ezt elvetették. Az igazgató úr hangverseny terem létesítését javasolta, de ezt sem fogadták el. Végül is a legjobb megoldásnak azt találták, hogy tovább hasznosítás céljából átadják a városi pártbizottságnak,

majd ezt követően lebontották, és a városi pártbizottság székházát építették a helyére.⁴⁰ A rendszerváltást követően a partházat közösségi házként hasznosítják., mellette egy lakóépület található a területen. Makón ez a kicsi utca őrzi Kecskeméti Ármin nevét, melyet a lebontott neológ zsinagóga telkén, (de nem közvetlenül a helyén) épült egyetlen tömbház oldalfalán található az utcatábla jeleza.

*Dr Kecskeméti Ármin makói főrabbi bucsuztatja
fivérét, dr Kecskeméti Lipótot*

Dr. Kecskeméti Ármin kitliben⁴¹

Dr. Kecskeméti Ármin 1874. április 21-én született Kecskeméten. 1898-1944-ig volt a makói neológ hitközség rabbija. 1921-ben a Rabbiképző Intézet vezetőbizottságának tagja. Bölcsészdoktorátust 1896-ban a budapesti egyetemen szerzett. Disszertációját *A zsidó a magyar népköltészetben és színműirodalomban* címmel írta.

Összefoglaló művei között található: *A zsidó irodalomtörténet* (Bp. 1-2. 1908-1909. 334,343) és *A zsidók egyetemes története a babyloni fogságból való szabadulástól napjainkig* (Bp. 1-02.1927.344, 384.). Kötetet írt *A zsidó a magyar regényirodalomban* címmel.

⁴⁰ Adatközlő: Dr. Tóth Ferenc a makói József Attila Múzeum nyugalmazott igazgatója 2006

⁴¹ József Attila Múzeum Makó. Dr Kecskeméti Ármin főrabbi az engesztelőnapon és gyásznapon viselt fehér ornátusban.

Egyetemi magántanári fokozatot nyert Szegeden 1931. június 21-én, *A zsidóság története az ókorban*, tárgykörben. 1927-ben megírta *A csanádvármegyei zsidók története* c. munkáját.⁴²

1944 júniusában idős feleségével együtt deportálták, beteg volt már mire Ausztriába értek, valószínűleg tífuszfertőzés kapott. Azt beszélték róluk Makón, hogy amikor leszállították őket a vagonokból, megkérdezték mindenkitől, hogy ki a beteg, mert akik segítségre szorulnak, azokat, szanatóriumba viszik. Dr. Kecskeméti Ármin és felesége azonnal jelentkeztek, hogy ők nagyon betegek. Ezért úgy gondolták az emberek, hogy sokakkal együtt egyenesen a gázkamrába vitték őket sokad magukkal együtt. Mostanra már nagyon valószínű, hogy Strasshofban haltak meg.

VII. Makói jesiva

A forrásokban a makói zsidóság első rabbija, Zélig Jakab személyében nevének említésével 1773-ban jelent meg.⁴³ Az alapfokú vallási oktatást szolgáló *chéder* ('szoba') pedig már ezt megelőzően 1787-ben – a korábbi szülői kezdeményezések szintjéről – közösségi intézménnyé emelkedett. A közép és felsőfokú vallási oktatást szolgáló – elsősorban más közösségek fiai által látogatott – jesiva Salamon Zalman Ullmann (1826-1863) nevéssé vált s a makói hitközséget országos hírűvé tévő, elismert *talmudtudós* rabbi makói tevékenységének idején jött létre. A hitközség tulajdonában, 1773-ban egy rabbi- és egy tanítói ház volt, 1826-ban viszont már a zsidó előjárók a „*Rabbinusi Quártély*” hiányára és építésének elhúzódó szükségességére hivatkoznak a földesúrnál. A makói közösség hitközségi

42: Péter László: *A kecskeméti-fiúk* Budapest 1985. 94-96!

43 Cvi Mosmovits: *Jesivák Magyarországon* Judaisztikai Kutatócsoport Bp.1999. p.32-36

oktatásában 1861-től első helyet érdemlő tantárgyként feltűnt a magyar nyelv oktatásának igénye, amely a közösséghez tartozók otthonaiban is teret kezdett hódítani.⁴⁴ A haszkala hatásaként a vallási élet gyakorlatában lazulás, elveiben pedig változás következett be.⁴⁵ Ezek bizonyos mértékig – a hitközségen belüli kompromisszumok révén – nem fenyegették a közösség egységét. Ullmann rabbi, aki országos hírnek örvendő, következetes konzervativizmusáról ismert *talmudtudós* volt, s a vallási törvények megszegését 1844-ben még közösségi megszégyenítéssel szankcionálta.,

Vorhand Mózes, aki 1913 után vezette a makói Jesivát, szigorú volt tanítványaival, de hitközségével szemben is. Óráit mindig pontosan 11-kor kezdte, és 12-kor fejezte be. Egy alkalommal az óra tovább tartott és észrevette, hogy a tanítványai nyugtalanok, ekkor megkérdezte, mi a türelmetlenségük oka. Egy idősebb tanítványa azt válaszolta neki, hogy vannak, akik *napokat esznek*, és attól tartanak, hogy a vendéglátók meg fognak sértődni a késés miatt. A növendékek ellátásáról közösségi karitatív tevékenység keretében gondoskodtak: minden nap másik családnál kaptak ingyen, a jótékonyág gyakorlásaképp, ebédet. A következő szombaton beszédében megmagyarázta híveinek, hogy tulajdonképpen nem ők élelmezik a tanítványokat. Éppen fordítva van, a jesiva növendékek

Tóra-tanulásának érdeméből jutnak hozzá a hívek a rendes megélhetési viszonyokhoz. Azt is megkövetelte, hogy minden hitközségi tag két növendék ellátásáról gondoskodjék.⁴⁶

---

⁴⁴ Kecskeméti Ármin: id. mű.1929. 20, 55.

⁴⁵ Makó Monográfia 3. kötet: Karády Viktor1997. 35-38, 84-89, 116-117; Karády Viktor1997 2000. 267; SCHWEITZER JÓZSEF 2001. 170.

⁴⁶ Cvi Mosmovits (1999): Jesivák Magyarországon Judaisztikai Kutatócsoport Bp.1999. , p.32

Jesiva növendékek Makón⁴⁷

Éppen fordítva van, a jesiva növendékek a Tóra-tanulása érdeméből jutnak a hívek hozzá rendes megélhetési viszonyokhoz. Azt is megkövetelte, hogy minden hitközségi tag két növendék ellátásáról gondoskodjék.⁴⁸

A felekezeti oktatás keretében a *neológ* hitközség *izraelita népiskolát* tartott fenn, amelynek fennállását 1850-ig vezette vissza. 1880-tól pedig külön leányiskolát hozott létre. 1902-ben már a beiratkozott 100 fiúból és 92 lányból 27 volt keresztény hitű. A felekezeti iskola jelentős eseményei között szerepelt az Erzsébet királyné halálának évfordulójáról való megemlékezés, Fischer Antal Énok *főrabbi* iskolai gyászünnepélye, valamint a március 15-ei, és egyéb hazafias jellegű iskolai ünnepélyek. Az iskola keretében szociális tevékenység is folyt: elsősorban árva vagy rászoruló gyermekeket támogattak. Ehhez anyagi háttérrel az *izraelita nőegylet*, valamint a valószínűleg gyermektelenül elhunyt hitközségi tagok különböző alapítványai szolgáltattak.

---

⁴⁷ József Attila Múzeum: Homonnai hagyaték. Állítólag azért viseltek a növendékek ilyen európai öltözetet, mert adományt akartak kérni Amerikából és ezzel is jelezni kívánták, hogy ennyire emancipáltak, mivel ez elvárás volt velük szemben.

⁴⁸ Cvi Mosmovits: Jesivák Magyarországon Judaisztikai Kutatócsoport Bp.1999. p.32

Fisher Antal Énoch rabbi és felesége⁴⁹

Segítséget nyújtottak még néhány kiemelt megváltási díjú imaszék jövedelme, a *Chevra Kadisa* és a „*talmud thóra*” hozzájárulásai, de külső, gazdasági társulatok is megjelenhettek az adományozók között.⁵⁰ A vallási oktatás a *talmudtóra* keretében zajlott, melyet 1920 óta a középiskolai tanulókra is kiterjesztettek.⁵¹ A romantikus stílusú *ortodox* zsinagóga mellett az új rituális fürdő (*mikve*) 1926-ban épült fel.⁵² A közösségben egy *chászid* csoport alakult ki, akik a *szefárd* rítust követték, s 'Machzike Tora' néven imaegyletet alakítottak, melynek külön imaháza és vezetősége volt a 'Sutu udvarban'.⁵³ Ez azonban nem jelentette az *ortodox*, *askenáz* közösségtől és rabbijától való eltávolodást.⁵⁴

⁴⁹ Gleszer Norbert segítsége

⁵⁰ MV 1902. jún. 29, 6.; Kecskeméti Ármin 1929. 59.

⁵¹ Kecskeméti Ármin 1929. 63.

⁵² Tóth Ferenc 2000. 199., ZsÚ 1927. jan. 14., 9. Az ortodox zsinagóga felújítására 2000 és 2002 között került sor.

⁵³ Makóiak által használt helynév. Az imaház 1946-ban égett le. Pelle János 1995. 81-97.

⁵⁴ ZsÚ 1927. nov. 18., 11., ZsÚ 1929. feb. 01., 11., ML Pü. Ig. ir. 24.188.

„Makói” ortodox férfi Brooklynból a 5764. évi makói „Világtalálkozón” az Eötvös utcai ortodox zsinagógában.⁵⁵

Makói zsinagóga 2004⁵⁶

A chászid, kelet-európai hatásnak tudható be a rituális fürdő szerepének férfiak körében tapasztalható felértékelődése, amelynek használata az *askenáz ortodox* zsidóság esetében

---

⁵⁵ Forrás, Gleszer Norbert : Bal karján és homlokán tórai idézeteket tartalmazó imaszíjakkal, imalepelbe burkolózva. (Makó, 2004)

⁵⁶ Uo. Zmireszelő, vallásos énekeket éneklő, körtáncoló „makói” chászidok havdula (szombat-búcsúztatás) után a makói ortodox zsinagógában a 5764. évi „Világtalálkozón”

többnyire csak a szombatot és a nagy ünnepeket megelőző alámerülésekre korlátozódott.⁵⁷ Ez a *chászid* jelleg mára a vallási élet különböző területein meghatározóvá vált a makói *virtuális közösség* nagyobb részénél. Ezt az is tükrözi, hogy a közösségre a külföldi *ortodox jesivákban* „*chászidut makaver*”-ként, azaz *makói chászidok*ként hivatkoznak, Mose Vorhand *főrabbi* leszármazottai, pedig a „*makói rebbe*” címet viselik. A jelenlegi *rebbe*, Vorhand rabbi legfiatalabb dédunokája, a Kirját Átánon (Izrael) élő Simon Lemberger rabbi. Vorhand Mózes emlékét és sírhelyét szintén a *chászid rebbék*nek járó tisztelet övezi. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a magyarországi *Vészkorszak* előtti *chászidizmus* a *talmudi* műveltség fontosságának tekintetében az *áskenáz ortodoxiához* közelített, így emléke *jesivája* és jelentős műve révén mind a *chászid*, mind az *áskenáz ortodox* körökben fennmaradt. Másrészt aggastyánként elszenvedett mártírhalálának

A makói rebbe⁵⁸

⁵⁷ Vö. Domán István 1990, 212.

⁵⁸ Gleszer Norbert: Simon Lemberger Tórát magyaráz a szombat kimenetelekor az Eötvös utcai makói zarándokházban, dédapja Vorhand Mózes makói orthodox főrabbi halálzási évfordulóján. (Makó, 5766/2006 – fotó: Jozsef Rubinstein)

Talmud iskola Asdodban. (Makórol elszármazottak létesítették.)⁵⁹

Kép a szukoti sátorból a makói orthodox rabbik felmenőiről⁶⁰

körülményei, majd a makói zsidóság nagyobb részének visszatérése alapozta meg tiszteletét.

⁶¹ Erre dédunokája ekképp emlékezett vissza: „A dédnagypa egy csütörtöki napon, nyolcvannég éves korában halt meg. Az utolsó pillanatig öntudatánál volt.

⁵⁹ Uo. Forrás: Gleszer Norbert

⁶⁰Forrás Gleszer Norbert: „Legyenek látó szemeid tanítóidon (...)Atyáink felmentek a szentség magaslatára...”

Mesterünk Ohel Mose (Vorhand Mózes) Makórol - *sziván 17*;

Mesterünk Áteret Mose (Lemberger Nándor) Makórol - *márhesván 20*;

Mesterünk a Menuhát Áser (Jungreisz Áser Ánsil /1806-1873/) Csengerről - *kiszlév 5*;

Mesterünk Éc Efrájim (Rosenfeld Ferenc) Szendrőről - *sziván22*) (Fordította: Oláh János és Radnóti Zoltán rabbi)

Ott volt egy nagybácsim, Weber, és két tanítványa, és a dédnagyapa azt mondja nekik, hogy most nagyon nehéz idő jön a zsidókra, keserves idő, de ő igyekezni fog imádkozni az egekben a tanítványaiért és a híveiért, az egész zsidóságért.” A sírjához látogatók máig közbenjárását kérik, vagy érdemeire hivatkoznak a Teremtőhöz fordulva ügyes-bajos dolgaikban.⁶²

Az épülő asdodi makaver jesiva⁶³

VIII. Az újtók küzdelme

Sveiczer Fábián nem csak a makói községnek, hanem az egész magyar zsidóságnak egyik legérdekesebb és legkiválóbb művelődéstörténeti alakja volt. A reformkor küzdelmeiben fontos szerepet kapott a magyar nyelv ügye. Sveiczer Fábián olyannyira magáévá tette, hogy hitközségi anyakönyvvezetőként áttért az anyakönyvek magyar vezetésére.⁶⁴

Magyar nyelv melletti buzgósága abban is kifejezésre jutott, hogy a Bach- korszakban sem tért vissza a német nyelv használatára. Az újszülöttek a hagyományos héber nevek helyébe polgári neveket kaptak, a névadásban megjelentek a Béla, Orbán, Borbála, Erzsébet, Mária. uUtónevek. A 19. század végéig a kisebbségben lévő magyar liberális nemesség, az általa felkínált *egyezség* – emancipáció és recepció – fejében elvárta a nemzeti elittel való

⁶¹ Urbancsok Zsolt 2004. 41, 86.

⁶² Uo. Vö Kicur Sulchan Áruach CXXIX; 13. (GANZFRIED SLOMO 1934-1937. 728-729.)

⁶³ Forrás: Gleszer Norbert

⁶⁴ Kecskeméti Ármin: A csanádmegyei zsidók története. Makó 1929. p.16.

politikai azonosulást és a kulturális-nyelvi elmagyarosodást. A zsidó értelmiség a város köztisztviselőiben álló polgárságának számított, akikre büszke volt a város lakossága.⁶⁵

A 48-as Kossuth-párt hívei közül két személy különösen kiemelkedett. Justh Gyula legfőbb kortese Dózsa Sámuel vármegyei főügyész volt. Justh halála után a makóiak őt jelölték országos elnöknek, de Károlyi Mihály azt mondta, zsidót semmi esetre se.

Fried Ármin fogorvos volt a másik személy, aki végsőkéig kitartott a Kossuth-párt mellett. aAzt vallotta: Ha a makói Kossuth-párt világítótorony nem lehet, mécses lesz. „*Mécses: az éjszaka sötétjében az eltévedt vándoroknak mégis fényforrás marad.*”

Az ortodox közösség által elhagyott, magát *kongresszusiként* meghatározó (*neológ*) hitközségben tágabb tér jutott az újítási törekvéseknek. A közösségen belül lezajló folyamatok egyrészt a felvilágosodás helyi hatásának megnyilvánulásai voltak, másrészt a magyarországi modernizáció sajátosságaival álltak összefüggésben. E folyamat makói hatásai a későbbiekben neológként körvonalazódó hitközség, illetve a mögötte álló közösség törekvéseiben, új igényeiben tükröződtek. Az egyenjogúsítás kapcsán határozott úgy a hitközség, hogy közpénztárából az országos honvédelmi támogatja, valamint báró Eötvös József kultuszminiszternek hála,- és bizalmi feliratot küld.⁶⁶

Makói család, évszám?⁶⁷

⁶⁵ Forrás: Dr. Tóth Ferenc a makói JAM nyugalmazott igazgatója 2006.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ József Attila Múzeum, Makó, (Homonnai- hagyaték)

1872-től a 18. század végi kora klasszicista zsinagóga átalakításának és kijavításának terve foglalkoztatta a makói közösséget. E célra – Fischer Antal Énok utóda – Dr. Kecskeméti Ármin rabbi szerint több helybeli keresztény lakos is adakozott. 1893-ban végül új zsinagóga építése mellett döntöttek, mivel a közösség túlnőtte a "régi templom" méreteit.⁶⁸ Az alapkőletételre 1911. október 5-én, felavatására, pedig 1914. szeptember 4-én került sor, melyről a makói sajtó is részletesen beszámolt. A Baumhorn Lipót tervei szerint készült mór-szecessziós épület a közösség újjító törekvéseit is tükrözte. A méretbeli változások mellett elsősorban a térszerkezet változása volt szembeűnő. Amíg a haszkálához kapcsolódó reformokat megelőzően, illetve az ortodox imaházaknál a liturgikus cselekményeket végző közösség a középűtt elhelyezkedő bimá (Tóraolvasó asztal) körül koncentrikusan helyezkedik el, addig a közösség a korábbi zsinagógában is tapasztalható újjításnak megfelelően, a keresztény templomokhoz hasonlóan hosszanti elrendezésben foglalt helyet, mialatt a bima a zsinagóga tóraszekrény felőli végébe került. A nők imaterének elkülönítésében, pedig kevésbé szigorú megoldás született: a főbejárat feletti, valamint a két oldalt futó karzatok töltötték be e funkciót, az imatér átláthatóságát csökkentő leválasztás nélkül. Az orgona, pedig új elemként a tóraszekrény mögötti leválasztott részbe került, ami sokfelé a kórusnak is helyet biztosított.

A szakadás után 1902-ben még gyerekkórus énekelt az istentiszteleteken, de ekkor már

megfogalmazódott a "*rendes férfi és női énekkar*" szervezésének igénye, melynek költségeit gyűjtésekből és multságok szervezéséből befolyó pénzzel kívánták fedezni, s a "*régi szegedi zsidó templom*" harmóniumának megvásárlását is tervbe vették. Az orgonával ellátott új zsinagóga énekkarának megalakítására több hónappal felavatását megelőzően, 1914. február 14-én került sor. Ezt követően már 18 tagú női kar is működött Weisz Ármin főkántor vezetésével. Az igehirdetés kizárólagos nyelve, pedig a magyar lett. A Németországban kibontakozó *haszkálá*, a zsidó felvilágosodás hamar gyökeret vert Makón is.⁶⁹

IX. Vallási Szervezetek

A makói zsidóság legrégibb intézménye a Chevra Kadisa – szent egylet 1748 –, melynek alapszabályait Eliezer Lipman temesvári rabbi készítette. Az első temetőt a mai

---

⁶⁸ Kecskeméti Ármin (1929): A csanádmegyei zsidók története. Makó, 1929. p.60.

⁶⁹ Kecskeméti Ármin (1929): A csanádmegyei zsidók története. Makó, 1929. p.60-62.

Kossuth és Sírkert utca sarkán 1777-ben alakították ki, amely ma a város közepén van, természetesen valaha ez jóval kívül esett a város határán, ahogyan a Talmud előírásai rendelkeztek erről. A neológ közösség *Chevra Kadisája* 1924 őszén menházat hozott létre, a jótékony *Izraelita Nőegylet* pedig 1877-ig vezette vissza működését. A közösséghez tartozó első világháborús hősi halottak *neológ* zsinagógában elhelyezett emléktáblájának felavatása 1922-ben szintén hitközségi keretek közt történt.⁷⁰

A hajdani Izraelita Menház épülete⁷¹

X. Zsidó temetők

„Legyen az én uram bekötte az élők bugyrába”, (Sámuel I. 25. 29).

Sokáig éljen, élje túl a harcot, a háborút, mondta Sámuel Dávidnak, használva ezt az akkor még általánosan ismert párhuzamot. A kifejezés azt a kívánságot szimbolizálja, hogy az elhunyt (emléke) örökké élő maradjon. Eredetileg arra a szokásra utalt a kifejezés, hogy

⁷⁰ Kecskeméti Ármin: id. mű, 1929. p. 62-64.

⁷¹ Makó Vásárhelyi utca, gettóház volt 1944-ben. Ma önkormányzati bérlakások Makó 2008.

keleten a pásztorok mindig annyi kavicsot őriztek az iszákjukban, bugyrukban amennyi élő állatuk volt a nyájban. Ha egy állat elhullott, egy kő kikerült a bugyorból. Így voltak képesek számon tartani az állatállományt. Az ókori zsidó önfelfogás szerint a halál csak az egyes embert érinti, azt, aki előbb-utóbb minden ember útjára lép (Józsué 23, 14), ám a kollektivitás, Izrael közössége – a vtámlasztott nép, amellyel az Örökkévaló szövetséget kötött, s amelyet vezet a maga útján – fennmarad. A történelem és a történelmen túli folytonossága, csakis ezáltal valósulhat meg, hogy az elhunyt és a nép között továbbra is fennálló kapcsolat biztosítja, azt, hogy a halott bizonyos vonatkozásban ezen túl is kiveszi részét népének történelméből. (Genesis 15,15; 50,15; Józsué 24,32; Ezékiel 18,31 ; 37,9 ; Hósea 6,1) Kánaán földje az Örökkévaló tulajdona. Az Úr földjében nyugodni egyet jelentett azzal, hogy a halott is részesedik az Izraelnek ígért áldásból. A zsidó hagyomány a temetőt, az *"élők házának"* (bét hahajim), az *„öröklét házának* (bét olám, Kohelet 12.5), vagy *„minden élő találkozó házának”* (Jób 30.23) nevezi. Az elnevezések is tükrözik viszonyulásukat, a halál, az elmúlás kérdéséhez. Az élet a legnagyobb érték, ugyanakkor reálisan látják, hogy a halál nem más, mint a lélek különválása a testtől. (I. Mózes 3. 19). Tudatjuk, hogy *„bizony por vagy és vissza fogsz térni a porba”* és, hogy *„a lélek, pedig visszatér Istenhez, aki adta”* (Kohelet 12. 7). Rabbi Jochánán (Berachot 17/a) írja, hogy *„az ember vége a halál”* vagy is, hogy mindannyian meghalunk, de halottaink lelkét halhatatlannak, örökké élőknek tekintjük.⁷²

X./1 . Kövek

A kő nem kizárólag a test védelmét látta el, ahogy azt a profán magyarázat említi: A sivatagi körülmények között a kőrakás megvédte a tetemet az álatoktól, hanem mint *„őr”* az emlék, az elhunyt emlékének őrzője teljesített *„őrző-védő”* feladatot, még akkor is, ha ártó vagy csak hanyag kezek elmozdították eredeti helyéről, vagy más funkcióval ruházták fel. A rajta lévő betűk és jelek beszélnek a késői kor érdeklődőinek. Beszélnek és tanítanak elsősorban az *„őrzött lélekről”*, de tájékoztatnak a kor történelméről, kultúrájáról, kézműves művészetéről és nem utolsósorban a keletkezés (sírkőállítás) korának halachikus felfogásáról, vagyis, hogy az adott korban mennyire kötődött a kijelölt *„Út”*-hoz, vagy távolodott el attól a zsidóság. L, leolvashatjuk a kövekről, az adott földrajzi terület zsidóságának szokásait, és a nagyobb közösségek vezetőinek határozatait. A sírkő (sírmegjelölés) szükségességének egy másik, magyarázatát az Áronitákkal (kohénok), kapcsolatban találjuk. Apai ágon, az Áron nemzetségének leszármazottai teljesítették a papi

---

⁷² Oláh János: Judaisztika Lauder Javne Budapest 2004 p. 111-113

szolgálatot, az áldozatbemutatást a Templomban. A halachikus előírások szerint nekik tilos holttesthez közelíteniük, mert ha egy fedél alá kerülnek egy halottal, vagy négykönyöknyi távolságon belülre, akkor tisztátalanokká válnak és alkalmatlanná a papi tisztségre. Kivételt ez alól egyedül az útszélén talált halott elföldelése jelentett, amit még a főpapnak is, kötelessége volt elvégezni, mint a legnagyobb micvát, k s mint a legönzettebb cselekedetek egyikét (Nazir 48). Az ókori Izraelben bevezették a síroknak messziről látható jelölését, hogy a pap (kohén) ne hágja át tévedésből sem az előírásokat, kötelezték a közösség tagjait, hogy tartsák karban a jelöléseket a papok tisztasága érdekében, (Baba kama 69a, Skolim 1. 1). S ha az út jelöletlen sírok között vezetett, kijelölték a kohanita számára az útvonalat rokonai sírjához. A zsidóság mMinél jobban eltávolodott a zsidóság a tradícióktól, annál barokkosabb, díszesebb, a környezete kultúráját átvevő (meglehet önmagában szép és értékes) síremlékeket hagyott az utódokra.⁷³

X/2. Ohel

Az idők során háromféle sírforma, *sír architektúra* alakult ki: Az ohel, vagyis a sátor, mely lehetett fából vagy kőből épített kis épület, melynek belsejében egy vagy több sír található, (Vorhand Mózes és felesége sírja), vagy némely haszid minhág esetében a vízszintesen fekvő részen két egymással sátoztetőt képező kő. utalt az *ohel*- re.

A makói gaon Ullmann Salamon sírja zarándok hely. (1826-1863)⁷⁴

⁷³ Oláh János (2004): Judaisztika. Lauder Javne, Budapest 2004, p. 111-118.

⁷⁴ Fátyol Mihály felvételei, Jángori temető, Makó.

A táblán ez áll: *A szent Jeriát Slomo Áldott legyen az igaz és szent emléke. Az ő érdemei legyenek rajtunk!*

Makóról elszármazottak Vorhand Mózes és felesége sírjánál⁷⁵

X./3. Szarkofág

Iritz család szarkofágja, Makó, jángori temető⁷⁶

⁷⁵ Gleszer Norbert szíves segítségével (2004)

⁷⁶ Saját felvétel Makó 2006

Iritz Sámuel családjának sírja Makó jángori temető⁷⁷

X./4. Kossuth utcai temető

A felújított, kőkerítéssel körülvett temetőben 200 évesnél régebbi sírkövek állnak, sajnos legtöbbjük omladozik. A, -a gondnok úr szerint, azért, mert mészkőből készültek. -, kKülföldi adományból állították helyre a köveket. Az idegen látogatók elől bezárt kapu védi a ma már gondozott temetőt. Valaha az oszlopok alsó harmada a föld alatt volt, (most betonágyba vannak helyezve).

A sírfeliratok héber nyelvűek, egyszerűek, szimbólumok, és ornamentika még nem találhatóak rajtuk. A bevéselt héber feliratok már nehezen olvashatók. A sírok között nagy eltérések nincsenek, a sírkövek általában azonos nagyságúak, formájuk is nagyon egységes, sajnos a kőfaragóról nekem nem sikerült adatokat fellelnem.

A sírkövek anyaga valószínűleg azért mészkő, illetve homokkő, mert a település közelében ilyen kőbánya volt található.⁷⁸ A sírkövek

---

⁷⁷ A beomlott sírbolton belül látható, hogy a szarkofágokba temetkeztek .

⁷⁸ Tóth Ferenc 1996. Makói temetők. A Makói Múzeum Füzetei 83. József Attila Múzeum

Kossuth utcai temető⁷⁹

A Szent sír fölé kőházat emeltek, zarándokhely a Kossuth utcai temetőben⁸⁰

Itt található az a szent sír, mely Dávid fia Naftali mártír emlékét őrzi. A Chevra Kadisa azt írja róla: „Megörökítettük még ama vértanú emlékét is, aki 1799-ben több zsidó házaló társaságban fuvarosokkal találkozott, s azok által megkezdett verekezésben egy

---

⁷⁹ Saját felvétel Makó 2006

⁸⁰ Saját felvétel Makó 2006

fuvaros megöletett. A többi hitsorsosát megmentendően magára vette a gyilkosságot és a szájhagyomány szerint a halotti szertartások elvégzése után nyugodtan hajta fejét a pallos alá.” A történet szerint a zsidókat vádolták a gyilkossággal, és megfenyegették a közösséget, hogy ha nem adják ki a gyilkost, minden tizedik embert kivégeznek, ezért áldozta fel magát a hitközség egy férfi tagja. Néhány hónap múlva Babály Gyurka betyár bevallotta, hogy a gyilkosságot az ő bandája követte el.⁸¹ Ez a temető 1810-ig volt használatban, ekkor betelt.

X./5 Hársfa utcai temető

1810 -1856-ig között a Hársfa utca végén kialakított temetőt használták, itt is volt egy szent sír, Hersel Pollakot temették ide 1846-ban. Sírjához évtizedek múltán is elzarándokoltak a hívő zsidók. A talajban megemelkedett a belvíz szintje, ezért be kellett zárni a temetőt. Ebben a három hold kiterjedésű temetőben ma már egyetlen sírkő sem található. Egy makói születésű férfi 1981-ben – apja emlékére és az itt nyugvók iránti tiszteletből – a temetőt betonkerítéssel körül kerítette, és a kapun belül egy emlékművet, állíttatott fel.

X./6 Jángori temető

Az újabb zsidó temetőt 1855. június 15-én. az evangélikus temető mellett jelölték ki Jángorban. A hitközség szétválása után a meglévő temető a neológok birtokában maradt, az ortodoxok ennek szomszédságában alakították ki saját temetőjüket. Tulajdonképpen ketté lett választva a terület kőkerítéssel, a két temető között egy vaskapu található, mely az átjárhatóságot biztosította. Ma már az elválasztó falnak egy része leomlott.

A bejárati fatáblán ez áll (2006)

⁸¹ 81 Kecskeméti Ármin: A csanádmegyei zsidók története. Makó 1929

Jángori ortodox temető (2006)

Jángori neológ temető (2006)

Jángori neológ temető (2006)A jángori temetőben nyugszik Makai Emil költő, aki 1870. november 17-én született Makón. Apja a nagy tudású rabbi, *Fischer Antal Enoch* volt. Tanulmányait *Steinhadt Márk* irányításával szülővárosában kezdte, majd a budapesti rabbi képzőben folytatta. 17 éves, mikor első verses kötete megjelenik *Vallásos énekek* címmel (1888). *Zsidó költők* című műfordításai (1892) valamint az *Énekek éneke* verses regénye (1893) figyelmet és elismerést vívottáltottak ki.⁸² Költői pályájának erről a szakaszáról Hegedűs Géza így ír: "*Nemcsak vallásos költőnek, hanem keleti nyelvésznek is indult. Az anyanyelvi biztonsággal korán tulajdonba vett német és francia mellett filológiai alapossággal megtanult héberül, arabul, perzsául, megértette az angol, olasz, spanyol*

⁸² <http://www.mzsh.hu>

szövegeket. Már ifjúkori áhítatos, imádságszerű költeményeiben bravúros verselőnek bizonyult, alföldi ízekkel teljes nyelvezettel.⁸³

Makai Emil költő⁸⁴

XI. A vézkorszak

A makói zsidóság egy jelentős százaléka nem került Auschwitzba. Azok, akiket ausztriai munkatáborokba deportáltak nagyobb részben túléltek a *Vézkorszakot*, amely más vidéki *ortodox* hitközségek esetében sokszor a teljes megsemmisüléshez vezetett. 1944. június 16-án megtörtént Makó zsidótalanítása felszámolták a gettót, és mindenkit elindítottak Szegedre. 1606 makói és környékbeli zsidót nemzetiszínű zászlókkal fellobogózt vasúti kocsikba zártak, egy-egy vagonba 60-70 embert zsúfoltak. Az állomáson felsorakozott a város egész tisztviselőkara. Rövid ideig jelen volt Bécsy Bertalan polgármester is, akitől – egy városi tisztviselőn keresztül – Klein Lázár kérte, hogy ne zárják rájuk teljesen a vagon ajtaját, mert megfulladnak, visszaüzent, hogy csak Szegedig mennek, addig kibírják.⁸⁵ Hirsch Zoltán

---

⁸³ Uo.

⁸⁴ Forrás: Gleszer Norbert

⁸⁵ Urbancsok Zsolt: Makói holokauszt emlékkönyv Szegedi Hitközség 2004. p. 47.

12 éves, öccse 8 éves, a kishúga 3 éves⁸⁶ volt ekkor, édesanyjával, nagyszüleivel, és nagynénjével együtt vitték el. A magyarok precízen ügyeltek arra, hogy szorosan be legyen zárva az ajtó, és tényleg majd megfulladtak a vagonban.⁸⁷

Csak azon múlt, hogy nem vittek el Szegedről Aushwitzba mert anyám nagyon lusta volt. Azt mondta, hogy ő innen nem megy sehova. Mentek nagyapám, nagyanyám, az első vonattal, hogy ők elmennek innen, mert menni kell, viszik őket dolgozni. Rohadt egy helyzetben voltunk a téglagyárban Szegeden, de anyám azt mondta – én ráérek, én maradok.– Az volt a szerencse, hogy az utolsó transzportra iratkozott fel és így megúsztuk. Más különben annyi. Akik korábban elmentek azok mind Auschwitzban kötöttek ki.. Állítólag az első vonatról nem is volt válogatás, mindenkit rögtön vittek a gázkamrába. Bennünket utoljára vittel el, amikor megérkezett a szerelvényünk az egyik vagonba azokat hozták, akiket összeszedtek ilyen félbolond embereket, az egy zárt vagon volt, a mi vagonunk volt még a szerelvényen. A többi vagonban a németek voltak, de egy 30 centis rést meghagytak nekünk a vagonajtóban, hogy legalább levegőt kapjunk, úgy vittek. A magyarok bezárták teljesen azt az ajtót, amikor itthon voltunk.

Ott a táborban azt mondták, hogy jön a kocsi, oda pakolják fel a cuccaikat, és majd azt beviszik a lágerba, a többiek meg gyalog mennek be. Csupa öregember, öregasszony, gyerekes anya volt, ki a franc tudott felmászni a kocsira? Nekem mondták, hogy maga. menjen fel, kísérje maga a csomagokat. Én felmentem a csomagokkal, oszt bevitték minket a táborba. Igen ám de a csomagokat az egyik táborba vitték, anyámékat meg a másikba és a drótkerítésen keresztül kiabálta, hogy keres engem, merre hol vagyok, hogy megtaláljon. A csomagokat a fertőtlenítő előtt rakták le, az embereket meg a fertőtlenítőbe vitték, és utána küldték át. Aztán Vittek bennünket dolgozni, és hogy ne kelljen őrizni, megtörtént, hogy ezt az egész csoportot behajtották egy gödörbe, olyan jó három méter mély volt, és onnan nem lehet kijönni, csak egy úton, így elég volt egy őr az őrzésre. Enni úgy adtak, hogy a kenyeret főnről dobálták le. Képzeld el mi volt, amikor valaki egy darab kenyérhez akart hozzájutni. – Ez hol volt? – (Csaszvóban). Olyan hatalmas gyűjtőtábor volt, hogy az valami fantasztikus volt.

Végig vitték őket Szlovákián, Ausztrián át, egészen Hollandiáig, majd vissza, de sehol nem csukták be teljesen a vagonajtókat, mindenütt hagytak nekik egy kis nyílást, hogy levegőhöz juthassanak, csak a magyarok nem. Emlékszik, hogy ezeket a vagonajtókat be lehetett zárni reteszekkel fokozatosan s, hogy kisebb- nagyobb rés maradjon rajtuk.

---

⁸⁶ Adatközlő: Hirsch Mária

⁸⁷ Adatközlő: Hirsch Zoltán

Azért, hogy egy szem krumpli hajához vagy egy marharépához hozzájussunk, az nem igaz mi mindent megcsináltunk – Emlékszik vissza Hirsch Zoltán – Anyámat majdnem agyonlőtték egyszer, amikor mentünk vissza a táborba egy Gromnic nevű helységben voltunk dolgozni, nem mondom hány kilométer volt a falun kívül, ott voltak a répaföldek. Amikor jöttünk hazafele, kihúztunk egy-egy répát, én nem, mert nem bírtam egy répát kihúzni, nem volt annyi erőm, hanem anyám meg az asszonyok, akik tudtak. Aztán a szoknyájukba, blúzuk alá elrejtették. Egy alkalommal meg meglátta az SS., hogy éppen ki akarja húzni, és elővette a pisztolyát, hogy lelője anyámat. A velünk levő rabbi odament, és mondta neki, hogy nem, nem, hát nem csinált semmit csak a dolgát végzi. Szerencsére még nem volt nála ott a répa, tehát még nem húzta ki, így megúsza.

Kocsiúton mentünk a városba a minden reggel oda- vissza, egyik- másikházba beszökött egy-egy asszony. Egy alkalommal anyám is bement az egyik ilyen házba koldulni, kinyitotta az ajtót, és ahogy belépett az ajtón egy ember nagyságú Hitler képpel találta szembe magát. Iszonyúan megijedt. Kijött a ház asszonya, kérdezte, mit akarsz? Anyám mondta, hogy nem kell semmi. Az asszony meg hozott egy szelet kenyeret. Lehet, hogy ő is elővigyázatosságból tette ki a képet.

A táborunk mellet már ilyen kertvárosrész kezdődött, emlékszem, hogy a cseresznye meg érett. Esténként ment az Osztrák biciklivel, meg esőkabátba hogy ne lehessen őt felismerni. Letett egy adag cseresznyét egy kalapban a tábor elé és mondta, hogy az oroszok már Magyarországon vannak. Csak hát mire az oroszok a határhoz értek, minket már elvittek 300 km-re. Csak hát mire az oroszok a határhoz értek, minket már elvittek 300 km-re Berzenstadtbba. Itt a táborban volt egy épület, aminek cement beton volt az alja, ez a mosdó, ilyen vályú körbe, és ott jönnek a csapok, ott lehet mosdani. Annyian voltak a táborban, amikor érkeztünk, hogy nem tudtak minket hova tenni. Behajtottak minket ebbe a cementes hogyhívjákba és ott a vízbe, mocsokba ott ültünk egész éjszaka, egész nap, hogy másnap aztán kitereltek minket a mezőre, mert már nem volt helyük nekünk több embernek. Ott ültünk és onnan néztük az amerikai bombázót, amelyik jött, így mozgott a föld, a többi repülő meg mögötte volt...Milyen hónapban is volt? – Augusztusban, jó idő volt. Olyan bűdös kátrányszag vett körül mindent, hogy nem bírom elfelejteni még most is, most is, hogyha érzek kátrány szagot, mindig az jut eszembe, hogy ugye fertőtlenítés volt! Ott minden le volt kátránnyal kenve, az épülettől kezdve a padig minden, még a fertőtlenítő vízbe is ilyesmit használtak.

Július 16 –an indították az akciót ugye – Igen, július 16 an vittek, augusztusig voltunk Glovinzban. akkor dolgoztunk, elvittek strasshofba hát olyan szervezett volt ez, hogy.... valahol megvan a képem így is, állok- úgy is, állok

60 nap alatt deportálták a Magyarországi vidéki zsidóságot. 60 nap alatt 600 ezer embert, képzeld el, hogy milyen logisztikai bravúr volt ezt megszervezni Ki volt dolgozva percre Hogy kikkel találkoztunk pontosan., Cigányokkal lehet, hogy találkozunk.

Olyanokkal találkoztunk, hogy bersenbergenben pont, ahogy vittek bennünket. Olyan hosszú táborsor volt,, hogy 3-4 kilométer, szakadó esőben hajtottak bennünket az országúton. És a táborból kiabáltak ki, hogy mink is magyarok vagyunk! ahogy mentünk el ott mellettük, mert hát volt egy csomó idegen aztán, hogy cigányok voltak, vagy magyarok voltak, vagy már mondták, hogy vannak magyar katonák is ott akik nem feleltek meg a német elvárásnak, azokat is ugyanúgy elvitték oda. Óriási nagy tábor volt az. A bergenberzeni az hihetetlen nagy....

Annyira gyerek voltam és annyira tudtam, hogy a mi táborunk az utolsó volt a táborsorban. A mi barakkunk, ez egy olyan hosszú fa barakk volt, hogy 100 -150 voltunk egy-egy részben, ilyen négyágvas (priccseken) aludtunk. Nappal nem csináltunk semmit, nem adtak enni, nem csináltunk semmit, ültünk kint a napon aztán néztük az eget. Akkor volt a normandiai partraszállás én így ültem kint a barakk oldalán és láttam a levegőben azt a rengeteg ejtőernyőst akik kiugrottak, és azt is láttam, hogy a német lőállásból, amelyik a tábor része, onnan géppuskával lőtték az ejtőernyősöket. Ez így igaz. Nem volt nehéz nekik mert fehér volt az égbolt az ejtőernyőktől annyira sokan voltak És csak lőttek, lőttek.

XII. Az újvilág

A történelem fintora, hogy Makó volt az első magyar város, ahova 1944. szeptember 26-án a szovjet csapatok délkeletről meglepetésszerűen benyomultak.⁸⁸ 1945 után Makón is megjelentek a különböző zsidó szervezetek a *vallásos cionista párt*, a *'Mizráchi'*. Az általa összegyűjtött, Makó környéki zsidó fiataloknak, gyerekeknek a *neológ* kántorlakásban alakítottak ki átmeneti otthont. A korábbi *'Pirché Tíferesz Báchurim'*, amelynek nagy befolyása volt a magyarországi *ortodox* fiatalokra, a háború után *'Pirché Agudat Izrael'* néven alakult újjá, s Makóra is kiterjedt a tevékenysége, ez a szervezet a vallásos ifjúság foglalkoztatását, felkarolását tűzte ki célul, de a kivándorolni szándékozók számára is háttérrel

---

⁸⁸ Pelle János: Utolsó vérvádak Budapest 1996 p.169

nyújtott.⁸⁹ A makói hitközségeket hamar újjá tudták szervezni, illetve Makón kívüli hittestvéreiknek is segítséget tudtak nyújtani

Néhány interjú részletből kiderül, hogy a családok mennyire másként élték meg a hazatérés utáni időszakot. „Mi a készre érkeztünk haza, Makón akkor már egy megalapozott hitközség volt. Persze hiányzott az embereknek egy komoly része, de a hitközségi életben, a vallásos életben semmi különbség nem volt. Mind a három templomban imádkoztak változás nélkül.” – idézte fel emlékeit egy „makói” ortodox asszony, aki a New York-i Williamsburg-ben él. – „Amikor Budapest felszabadult, jöttek le az emberek [más települések hitközségeinek tagjai] Makóra, mert éhesek voltak. Állandóan jöttek, mikor mi hazajöttünk, még mindig volt ott néhány [máshonnan származó zsidó] család, akik nem is mentek vissza a lakhelyükre. Makóról vándoroltak ki.”⁹⁰

Makó gazdag termővidék, és az élelmiszer nem volt probléma. „Mesélte apukám, hogy ahány ember jött Makóra, annyi negyed libát tettek föl föni [a hitközségben], és mindenki jól lett lakatva.

Lemberger Nándor makói ortodox rabbi B'né Brákban, Izraelben élő lánya így emlékezett vissza: „Apukám egyáltalán nem akart visszajönni Magyarországra, azt mondta, hogy ilyen véráztatta földre nem akar többet lépni. Anyuka annyi időre akart visszajönni, hogy még egyszer elmehessen Makóra a nagypapa sírjához, mert nagyon kötődött hozzá, tisztelte és szerette.

Makói sírlátogató⁹¹

XII/1. Kimutatás a kivándorolni akarókról

A magyar zsidóság a felszabadulásakor az üldöztetés következményeként szinte kivétel nélkül kivándorolni szándékozott. Azok, akik minden hozzátartozójuk elvesztése után nem találták helyüket, már az elmúlt évek folyamán kivándoroltak. A zsidóság lelki állapotára

⁸⁹ Makó Monográfiája 3. kötet Szerk. Tóth Ferenc (József Attila Múzeum 2006):

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Bacskai Sándor Makó 1994

építve folyt az elmúlt évek alatt erős propaganda Palesztina érdekében. A demokrácia erősödése és a magyar zsidóság nagy részének beilleszkedése, valamint a lelki megnyugvás fokozatos következményeként a kivándorolni szándékozók számát alapos vizsgálat után a következő három csoportba oszthatjuk:⁹²

1. Szabad foglalkozást űzők (főleg kereskedők), akiknek számát 25 000-re becsüljük, a családokat egy és fél fővel számítva 37 500, ebből 25 000

2. Izrael területén élők körülbelül 50 000 Magyarországból származók itteni hozzátartozói körülbelül 15 000

3. Azok, akik magukat faji alapon zsidóknak tartják és az orthodox csoporthoz tartozó vallásosak körülbelül 10 000

Ez összesen körülbelül 50 000

Ez tehát az a szám, amellyel e kérdés rendezésénél reálisan számolni kell. Nem vitás, hogy az utóbbi időben beállott korlátozás nagymértékben növelte a nyugtalanságot és az esetleges rendezés sokakat szándékuk megváltoztatására bír majd. Fentiek ismeretében a további propaganda és ilyenek lehetősége sürgősen megszüntetendő. Kívánatos továbbá a kérdés sürgős rendezése. *A már hosszabb ideje megindított átképzési kísérlet azt mutatja, hogy az idősebb korosztály csak kis mértékben állítható az építőmunkába, és az idősebbek értéke az építés szempontjából sem előnyös.*⁹³

A hazatérő zsidókat nem fogadták osztatlan örömmel Makón sem. Azok az emberek, akiknek – a náci szociálpolitikai koncepció keretében – tulajdonba adták a zsidó ingatlanokat, illetve, különböző zsidó javakhoz jutottak keserűen vágták a fejükhöz, hogy „többen jöttetek vissza, mint ahányan elmentetek!”⁹⁴ Ez bizony a bizalmas jelentésekből kiderül, hogy jellemző volt egész országra

A MIOI bizalmas jelzésű elnökségi irataiból is ez tükröződik: *Sajnálattal állapítjuk meg, hogy a szükséges intézkedések megtétele késik, s minden rendelkezés általában elkésve jelenik meg. Ismeretesek azok a viszonyok, amelyek a gyérszámú vidéki zsidóság körében*

---

⁹² Dokumentumok a Budapesti Zsidó Múzeum levéltárából XXXIII–5–b/1 doboz, 35. sz. iratcsomó

⁹³ Uo. *Az iratok különböző témákat ölelnek fel, ám mindegyik a magyar zsidóság 1945 utáni helyzetének egy-egy fontos problémájára utal. A dokumentumok abból az iratanyagból valók, melyet annak idején a Zsidó Múzeum Levéltárából az ÁVH lefoglalt és elszállított, majd néhány évvel ezelőtt visszakerült eredeti helyére, a levéltárba. Az iratok forrása és szerzője egyes esetekben nem volt megállapítható.*

⁹⁴ Adatközlő: Hirsch Mária Izrael Rischon-Lesion. 66 éves

mutatkoznak. A visszatérők különösen munkaszolgálatos férfiak, akik családjaikat nem találják otthon és kevés számú fiatal nő, elrablott, széjjelhordott ingóságait visszaszerezni nem tudják. Azok, akik birtokba vették vagy megőrizték a távollevők javait, már-már magukat jogos tulajdonosoknak érezték, s ezért semmit sem akarnak visszaadni. Fájdalmas csalódást jelentett számukra az, hogy mintegy 150-170 000 zsidó a vidékiek közül is megmaradt.⁹⁵ Ez a helyzet volt az alap oka az újra kezdődő gyűlölködésnek. A lappangó antiszemitizmus okát szeretnék úgy feltüntetni, mintha az azért jelentkeznék, mert a zsidók a rendőrségnél helyezkedtek el. Nem akarják tudomásul venni, hogy a pártok akaratából zsidók azért kerültek a rendőrségre, mert nem volt más megbízható ember. A reakció most ügyes fondorlattal ezt akarja kihasználni antiszemita tendenciája ürügyéül.⁹⁶

XII. Szombattartó szövetkezet

XII/1. Mit jelent a vallásos zsidó számára a szombat?

„Emlékezzél meg a szombat napjáról, hogy megszenteljed. Hat napon át dolgozzál és végezd minden munkádat; a hetedik nap pedig szombat az örökkévalónak, a te Istenednek: ne végezz semmi munkát”... (2 Mózes 8-9)

A Tízparancsolatnak a szombatra vonatkozó szakasza abszolút meghatározó szerepet tölt be, a zsidók életében az egész történelem folyamán, még napjainkban is. A tíz közül ez az egyetlen parancsolat, amely egyértelműen vallási előírással foglalkozik, és maga a Mindenható nyilvánította ki elsődlegességét az összes, Isten és az ember viszonyára vonatkozó parancsolat közül. A vallásos zsidók a sok parancsolat közepette különleges szeretettel viszonyulnak a szombathoz. Rajta kívül nincs még egy vallási előírás, amely iránt annyi érzelem, odaadás, rajongás fejeződne ki. Az imák költészetében megszemélyesítve van jelen: Szombat menyasszonynak nevezik. A külső szemlélő számára a szombat, korlátozásnak tűnhet. Szabályainak felületes ismerete alapján azt lehetne hinni, hogy szigorított fegyelmi előírásai által ezen a napon nélkülözni kell az örömet és jókedvet. Akik benne élnek viszont éppen a fordítottjáról beszélnek: magasztos légkörében elszakadnak a hétköznapok terheitől, a

---

⁹⁵ II. A MIOI Elnökségi iratai Bizalmas értekezlet 1945. június 29-én délelőtt 11 órákor
XXXIII-5-a/1 doboz, 4. sz. iratcsomó

⁹⁶ Uo.

megszokott napirendtől, és felüdülésre szolgál. A lélek megnyugvását, a bensőséges örömet és szellemi fölemelkedést kíséri ének és vidámság ezen a napon. A külső szemlélő számára a szombat, korlátozásnak tűnhet. Szabályainak felületes ismerete alapján azt lehetne hinni, hogy szigorított fegyelmi előírásai által ezen a napon nélkülözni kell az örömet és jókedvet. Akik benne élnek viszont éppen a fordítottjáról beszélnek: magasztos légkörében elszakadnak a hétköznapi terheitől, a megszokott napirendtől, és felüdülésre szolgál. A lélek megnyugvását, a bensőséges örömet és szellemi fölemelkedést kíséri ének és vidámság ezen a napon.

A szombat a legnagyobb, hétről hétre ismétlődő zsidó ünnep. Eredete a messiás múltba, a legkorábbi bibliai időkbe vezet: az ősök minden bizonnyal már Mózes törvénye előtt is gyakorolták. A heti munkaszüneti nap, és maga a hét, mint időegység, sajátosan zsidó „találmány”. „Emlékezz meg a szombat napjáról, hogy megszenteld azt! Hat napon át dolgozz, ám a hetedik nap szombat legyen az Örökkévaló Istened számára!” — olvassuk a Tízparancsolatban. Mindenki számára kötelező a munka, és mindenkit megillet a pihenés. A szombat ugyanakkor „szent nap”, a szellemi felüdülés napja, amely egész heti tevékenységünk célját és értelmét adja.⁹⁷

A szombattartó zsidók szerint Azzal, hogy a hetedik napon abbahagyjuk a munkát, kinyilvánítjuk, hogy a világ nem a miénk, azaz nem mi, hanem Isten a világ Teremtője. A halak és az állatok, amelyeket nem vágunk le, a növények és virágok, amelyeket nem szakítunk le, a dolgok, amiket nem szabunk ki, és nem vagdosunk szét – mindezek tanúsítják, hogy az Örökkévaló rendelkezik ezek fölött a dolgok fölött. Másrészt minden tevékenység, amellyel az ember, változást hoz létre a fizikai világban, alkotómunka. Ennek az alapvető felismerésnek a fényében magyarázatot nyer sok szombati törvény. Ezért van, hogy még azok a tevékenységek is, amelyek nem járnak különösebb erőfeszítéssel – egy virág leszakítása vagy egy gyufaszál kettétörése –, munkának számítanak.

A parancsolat megtartásának másik feltétele a mindennapi élet során, hogy szombattartó zsidó legyen az is, aki elkészíti, illetve forgalmazza a ruhaneműt, az élelmiszereket, és minden egyéb használati eszközt, melyekre a vallásos embernek szüksége lehet.⁹⁸

Azok, aki megtartották a szombatot, mint a teremtés emlékünnepét ezzel elismerték, hogy Isten a teremtőjük és törvényes uralkodójuk, hogy az emberek az Ő kezének alkotásai és

---

⁹⁷ www.zsidó.hu : Raj Tamás: A szombat angyalai

⁹⁸ www.zsido.com Hayim Halevy Donin: zsidónak lenni.

hatalmának alárendeltjei. A szombat tehát emlékeztető az egész emberiség számára.⁹⁹ Ameddig azért imádjuk Istent, mert Ő a mi Teremtőnk, mindaddig a szombat marad a teremtés bizonyága és emlékünnepe. A megváltás jelképe. Amikor Isten megszabadította Izraelt az egyiptomi rabszolgaságból, a szombat, ami már akkor a teremtés emlékünnepe volt, a szabadulás emlékünnepévé is lett (5Móz 5:15).

XII/ 2. A szombattartók foglalkoztatásának lehetőségéről 1950

A zsidó szervezetek előtt ismeretes volt, hogy a vallásos zsidók rétege a szabad pályák, és magánszektor fokozatos megszűnése következtében szinte áthidalhatatlan problémával küzd. Akár nemzeti vállalatoknál, akár ipari szövetkezeteknél kívánták volna egzisztenciájukat biztosítani, ez a szombattartás miatt nem volt lehetséges.

A valláshoz ragaszkodók számára így – korukra való tekintet nélkül – a háziipar kínálkozott az egyedüli lehetőségnek. *A háziiparban való elhelyezkedésük esetén a szombattartás természetesen semmiféle adminisztrációs vagy egyéb akadályokba nem ütközik.* Olvashatjuk a MIOI irataiban¹⁰⁰

A szombattartó háziiparosok intézményes foglalkoztatása nemcsak az egyénnek, hanem a népgazdaságnak is érdeke, mert különben számos munkaerő elvész és előbb-utóbb segélyezésre szorul, vagy pedig nem tervszerű tevékenységet folytat. A gazdasági életnek vannak olyan szükségletei, amelyek a nagy- és kisipar kereteibe nem illeszthetők be, egyrészt, mert a szükséges áru mennyisége nem üti meg a tervszerű és magasabb rezsivel dolgozó gyártás előfeltételeit, másrészt egyes esetekben a cikknek idényszerűsége, és minősége a gyárszerű termelés mértékét nem éri el. Ilyen cikkek előállítására, valamint képesítéshez nem kötött javítás, a háziipar feladata.¹⁰¹

A háziiparban előállított szükségleti cikkek közül nem a különböző vidékek tájművészeti termékei, amelyeket a megfelelő vidékek dolgozói szabadidejükben állítanak elő, hanem a

---

⁹⁹ Naftali Kraus: Zsidó morál és etika PolgArt Budapest 2004 p.205

¹⁰⁰ www.beszelo.hu :MIOI elnökségi iratai XXXIII–5–b/2. doboz, 29. sz. iratcsomó

¹⁰¹ Uo.

napi apróbb szükségleteket kielégítő, de a gyártási vonalba nem illő iparcikkek értendők.¹⁰² A Makói Béke KTSz (vegyes ipari) termékei is ezeket a szükségleteket elégítették ki

XII/3. Javaslat a vallásos szombattartó izraelita ifjak, férfiak és nők munkába állítására

Budapest, 1951. XI. 9.

Népi demokrácia alkotmánya biztosította minden magyar állampolgárnak a vallás szabadságát, ugyancsak biztosította, sőt erkölcsi kötelességévé tette minden munkaképes polgárának a munkához való jogát. *Miután a magyarországi zsidóság, élükön a Magyar Izraeliták Országos Irodájával már négy évvel ezelőtt meglátta annak szükségességét, hogy a dolgozni akaró zsidóságot szövetkezetekbe tömörítse, ezért erre a célra a fővárosban 62 különböző szakmában kisipari termelő szövetkezetet hívott életre az ugyanezt a célt szolgáló önállósítási hitelszövetkezet útján. Ezeknek a szövetkezeteknek volna a hivatása a munkaképes vallásos zsidó ifjak, férfiak és nők befogadása és munkába való állítása, akik vallásosságuknál fogva állami üzemekben Nemzeti Vállalatnál nem tudnak elhelyezkedni, tétessék lehetővé a szövetkezeti tagként való felvételük korhatárhoz való kötöttség nélkül. A tagok közötti egyenlőtlenség elkerülése miatt kívánatos volna kellő létszámú szombattartó tag felvétele esetén: ezek a munkahetet úgy töltsék ki, hogy vasárnap kezdenek, és pénteken végeznek.*¹⁰³ A szombattartó zsidó szövetkezeti tagok részére szünnap csakis a meghatározott ünnepnapokon volt engedélyezve, melyek vallásilag szombattartó ünnepnek voltak nyilvánítva. Ilyenek például *Rós hassóno 2 nap, Jaum kipus 1 nap, Szukausz 2 nap, Szmini aceresz 1 nap, Szimchasz tauro 1 nap, Peszach I–II., VII–VIII. napja, Sovuausz 2 nap. Minden olyan ünnep, mely nem szombattartónak van nyilvánítva, munkanapként kezelendő és ezeken a napokon a szombattartók dolgozni kötelesek. Ilyenek például Chanuka, Purim stb.*¹⁰⁴ A MIOI elnökségi ülésen Sáfrán Jakab (Budapest, Király u.13) a vallásos munkavállaló zsidók nevében a következőket mondta: Véleményem szerint ez az egyetlen megoldási lehetőség arra, hogy a magyarországi vallásos zsidóság előtt is megnyílhassék a munkához való lehetőség. A fővárosban úgy, mint a vidéken, és ezzel bebizonyítható a vallásos zsidók is, hogy szeretett hazánkban a szocializmus és a béke építésére ők is kiválóan alkalmasak.

XIII. Szombattartó szövetkezet

---

¹⁰² Uo.

¹⁰³ www.beszelo.hu :MIOI elnökségi iratai XXXIII–5–b/2. doboz, 29. sz. iratcsomó

¹⁰⁴ Uo.

Makón vallási élet zavartalanságának biztosítására a megváltozott körülmények között átmeneti alternatívát az 1950-es évek elején a Zafir Miksa kezdeményezésére megalakított „szombattartó szövetkezet”, a Béke KTSz nyújtott.¹⁰⁵

Nagyon érdekelne, de nem találtam rá Szegeden dokumentumot, biztos volt valami tervgazdálkodás... Amikor visszajöttek a makói zsidók, hogy tudták újramelegedni? Ha még emlékszik rá?

V.: Azt mondom, hogy én akkor 15 éves voltam, akkor végeztem a 7-8 osztályt, mert akkor ezt a kettőt összevonták. Amikor azt elvégeztem anyám azt mondta, hogy elmész inasnak. Elmentünk, az üveges hirdetett újságban, hogy inast vesz fel. Az a főtéren a szökőkút felőli oldalán, ott van most a Herman elektromániás bolt. Ott volt a boltajtóban pont a tulaj, mondta anyám, hogy hozta a gyereket inasnak, ő mondta, hogy sajnálja, de pont most vett fel egy másik gyereket. Erre anyám mondta, hogy az nem jó. Erre jöttünk visszafele ahogy a szökőkút van, megyünk be a Deák Ferenc utcába, ott van egy másik üveges, az is ott kint állt az ajtó előtt, mondta, hogy merre mennek? Mondta, hogy a fiamat hoztam a másik üvegeshez, de az már fölvetett valakit. Kérdezte, hogy inasnak? Azt mondta, hogy akkor fölveszem én! És így lettem önála üveges. Ez a kitérő azzal, hogy akik visszajöttek zsidók, üvegesek, kereskedők, hagymakertészek, stb... Tehát ezeket a termékeket árulták, 45-51ig mind ezek a kisiparosok meg lettek szüntetve, illetve a rendelet szerint szövetkezetbe kellett volna tömörülniük.

K.: Tehát ekkor már kezdték szervezni a termelőszövetkezeteket?

V.: Nem a termelőszövetkezeteket, ilyen fényképész szövetkezet, szabó szövetkezet... És aki ebbe bement, hát a nagy része a zsidóknak, azok ott kialakították a szövetkezeteket. Az ortodox zsidók nagy része ebbe nem volt hajlandó belemenni. Az órás, ékszerész nem foglalkozott ezekkel.

K.: Mivel elvették a vagyonukat. hogyan tudták ők folytatni? Kaptak iparendélyt.

V.: Igen, kaptak iparendélyt. Például elhozta a nagykertől a Diamand a befőttes üveget, táblaüveget, és amikor eladta a nagy részét, akkor fizette ki, tehát ilyen bizományi alapon indult. És akkor a kereskedőnek is jó volt, mert elmentünk lovaskocsival, azt jól megpakoltuk, aztán amikor szezonja volt eladta, és ment és rendelte a következőt. Mindig maradt egy kis haszna. tehát egyre többet tudott saját eszközbe befektetni. Azt a végén, három-öt éven belül ez kialakult, hogy akkor most tud gazdálkodni. És ugyan ezt csinálták az órárok, a szabó, a gazdászok. Amikor megvolt a termés, eladta aztán ment és kifizette. Nagynéném az ruhakereskedő volt a piacon és nagyon sokszor úgy fizettek neki, hogy behozták a kukoricát, az megmondták, hogy ennyi és ennyi ennek és ennek az ára. Akkor úgy öltöztek, hogy a klott nadrág a kék festő ruha mennyi, és így kereskedtek.

K.: És mit csinált például az ékszerész? Ők is szövetkezetbe társultak?

V.: Én csak a Farkas órást tudom, aki belement ebbe a Béke ktsz-be, ami később alakult, mert neki is az ipart meg kellett szüntetni, be kellett zárni, a segédjét el kellett küldje, hogy az árúját hova tette azt nem tudom. De azt tudom, hogy ezekből a vallásos zsidó férfiak jöttek össze, hogy akkor kéne valamit kezdeni az itt lévő zsidó férfi munkaerővel. Akkor a szövetkezetet támogatták, ennek semmi akadálya nem volt, felment Pestre, megkapta az engedélyt, kapott hozzá még hitel lehetőséget is. És akkor megmondták nekik, hogy hol. Mondták a zsidók, hogy hát itt van a Vásárhelyi utcán az ortodox zsidóknak ott volt iskolájuk, csak elemi iskola volt, úgy hívták, Héder. Azt az épületet ajánlotta fel az ortodox közösség

¹⁰⁵ BACSKAI SÁNDOR 1997. 133-134, 163.

használatra. Azt a részét amelyik üres lett. A gyerekeket átrakták, azt akkor berendezték. Öcsém ami gépeket nem használtak az ország többi részében, présgépet, meg ilyesmit, azt ő felhajtotta és lehozta. És akkor elkezdtek spekulálni, hogy mit is kéne csinálni. Akkor hozták a gépgyártól elcsábították az ottani főmérnököt, Kiss Sándort (ő keresztény ember), az is hozott munkatársat, meg szakembereket. És kispekultálták, hogy mit is kéne csinálni. Azt jól beletenyereletek, mert elkezdtek csinálni a tolókapát, a kis gazdaságoknak ilyen vetőgépet, akkor csinálták a répaszeletelőt. Ezekre nagy szükség volt, mert sok kis gazdaság volt és ezeket vitték mint a cukrot. Elkezdtek fejleszteni, ezerszámra csinálták a tolókapát, és el akarták kezdeni országosan terjeszteni. És ekkor szólt bele a politika, mert minden magángazdaságot felszámoltak, TSZ-ekbe ment mindenki, a Deák Ferenc utca beugró részén volt az ortodoxoknak egy nagyon régi templomuk. Nagyon régi épület volt, ami üresen állt, 56-57-re annyira összegyűlt az elkészített termék a zsidó szövetkezetnél, és em tudták eladni senkinek. Akkor már egy paraszt se vette meg. Vagon számra vittük le a MÉH telepre, mert akkor már én is ott dolgoztam mikor 57ben mondták, hogy felszámolják az egész addigi terméksort, és ami ott van, azt visszük a MÉH-hez. Akkor új termékváltás, új elgondolás, akkor kezdték azt, hogy a vasüzemben csináltak hurkatöltőt, mákórlót, zsemleórlót, lábrácsot, és a VDA, az akkori vasipari vállalatnál eljártak. Ezek közül a vallásos zsidók közül nagyon soknak összeköttetései voltak, ismeretségei voltak, kereskedő volt, ezekhez elment, megmutatta, elfogadtatta, eladta. Én 57 május 2-án léptem be a szövetkezetbe, én a vasrészlegbe kerültem, oda osztottak be. Telt az idő, dolgoztam, amit tudtam betanultam, mert betanítottak ott. Jött a karácsony és az újév, na mondom hála a jó istennek, most már végre karácsony, akkor otthon tudok lenni. Mert a honvédségnél én öt évet lehúztam, mindig szolgálatban voltam, egyetlen egy karácsony vagy újév nem volt szabad a honvédségi beosztásom miatt. Na most gondoltam jön és akkor legalább a családdal lehet lenni. Eladta a Zafir Miska a mákórlót, tízezer darabot, vagy nem tudom mennyit azzal, hogy január 10-ig nem tudom mennyit le kell szállítani. És mivel még nem volt kész, és nem tudták kiszámolni, hogy mi az a munkaerő, ami kell végigdolgoztuk karácsonyt és szilvesztert. Éjszaka mindenki bent volt és dolgozott. Na mondom az első emlékezetes szilveszterem meg karácsonyom úgy van, mint annak idején a honvédségnél. Az elszámolás viszont nagyon, máma el sem tudnánk képzelni. Voltunk 35-40-en a vasrészlegbe, 20 volt betanított dolgozó, 10-15 volt szakmunkás. Amit eladtak terméket, annak megjött az ára, abból megjött, hogy mennyi a haszon benne, mennyi a munkabérré beállított rész, azt az összeget megkapta a csoportvezetőnk, és akkor fölosztotta, hogy 1900 forint a betanított dolgozóknak, 2100 forint a szakmunkásoknak. És akkor ezt így egységesen, már el volt osztva. Én amikor leszereltem, hadnagyi tisztii fokozattal, akkor 1640 forint volt a fizetés. Amikor 1900 forintot ideadott Zafir Miska, és megkérdezte, hogy meg vagy elégedve vele. Nem kaptam levegőt. Ennyi pénz a világon nincs, úgy voltam vele.

K.: Ez egy vallási alapú társulás volt, de hogy a szombatot tarthatják meg a vasárnap helyett munkaszüneti napnak, az sehol nem volt leírva.

V.: Nem tudom. Amikor én odakerültem 57-ben, akkor ezek a vallásos zsidók nagy része elment, öcsémék voltak még ott, hogy úgy mondjam, az akkori városi párttitkár és tanácselnök olyan hallgatólagos tudomásul vétele mellett volt ez szerintem. Tehát csak helyileg. Hétköznap ledolgozzák a hétvégét, szóval hétköznap nem nyolc órát, hanem kilenc és felet dolgoznak. Tehát vasárnap ők sem dolgoztak. Ezért szidtak is minket, de hát ők hazamentek két órakor, mi meg csak fél négykor.

K.: A Zafir Miska nem ment ki a vallásos zsidókkal?

V.: De ő vitte ki őket. Ő szervezte meg. Aki az ő helyettese volt utána, ő is az alapítók között volt, Leipnich Gyula. Őt választották meg aztán a szövetkezeti tagok vezetőjüknek. Ő vett fel engem is, mert az én belépésem csak 57 május elsejétől van.

K.: 56 novemberében hagyták el az országot a vallásos zsidók. Mennyien maradtak a szövetkezetben?

V.: A szövetkezetben maradt egy család két gyerekkel, de ők azzal, hogy be volt adva valami papír a legális kivándorlásra. Maradt a művezető a vallásos zsidók közül, akkor ottmaradt Leipnich, Braun bácsi az egész családjával, tehát olyan 8-10 család maradt, akik aztán később legális úton mentek el. De mind elmentek. Tehát aki nem volt szövetkezeti tag azok sem maradtak a városban.

K.: Mikor kezdett a szövetkezet hanyatlani?

V.: Addig amíg a szövetkezet tudott exportra dolgozni, meg Romániába nem vittek át sok bérmunkát, addig. 85-ig, addig nagyon jó volt. A szövetkezetünk a megyei szövetkezetek átlagánál magasabban volt. Mert azután kialakult a vasüzem mellett a varroda, a varrodába olyan bérmunkákat hozott a vezetőség, amit Németországban szabtak ki, szép kelléket, anyagot, és minőségi munkát végeztünk. Beállt a kamion, lerakta a szabványt, felpakolta a készárút és vitte ki. Tehát nem ilyen tömegmunkát végeztek, ezek már szakemberek voltak ezek a zsidó asszonyok, annak idején. 56 előtt ezeknek annyi volt, hogy hozta a Zafir Miska a honvédségtől a megbízatást. A honvédség részére tízezer szám lepedőt kellett beszegni. Ezekről futott fel úgy az üzemünk.

B oldal

Az építőipari szövetkezettel összecaptak bennünket, a vezetés utasítása az volt, hogy nem kis párszáz fős szövetkezetek legyenek az országban, hanem nagy 5-600 fősek. És az építőipari szövetkezet meg a mienk kitett négyszáz valahány főt. Hozzácsaptak minket. De az építőiparinak púp volt a hátán a vegyesipari szövetkezet. Nem is érdekelte őket. Mi sem nagyon kívántuk őket. De más szövetkezet nem volt. Ennek az lett az ára, hogy lesorvasztottak minket. A kapcsolatokat nem ápták, így szépen lassan az egész szövetkezet megszűnt. Ez is volt a céljuk tulajdonképpen. Aki tudott az elment kordedvezményes nyugdíjba. 89ben vége is lett.

Eredetileg géplakatos volt.

Amikor bent voltunk a lágerben, hát én 12 éves koromban cementgyárban kellett, hogy dolgozzak. Ez nekünk óriási szerencsénk volt, mert nem Auswitzba vittek bennünket, hanem elvittek Ausztriába, mert akkor az a ..... Láger volt a sportpályánál, fabarakkok voltak abban voltunk. Nem sokan, kb 120an, zömmel makóiak, sok fiatal és sok idős ember. Egy 60 éves idős ember volt a jup-unk. A cementgyár a város szélén volt oda kellett kivonulni olyan 3-4 km-re. Olyan munkát találtak, hogy mindenkit beosztottak, a gyerekeket kivéve. Nekem is mennem kellett ki a cementgyárba dolgozni. Más nem tudtak velem csináltatni, mint azt, hogy egy talicskába összegyűjteni a papír, vas és cementhulladékot és kitolni a kukába. Óriási erőfeszítésre volt szükség, voltam vagy 25-30 kiló.

K.: Hogy élte meg a gettóba vitelt egy 12 éves gyerek?

V.: 44ben amikor elhelyeztek ide a gettóba, azon kívül, hogy anyám felvarrta a kabátomra a sárga csillagot, azon kívül más változás nem nagyon volt. Éppen úgy zsidóztak, mint azelőtt, éppen úgy zavartak az iskola után mint azelőtt. Aztán jöttek a csendőrök, hogy mindenki szedjen össze három napi kaját, meg valami takarót, mert visznek el bennünket. Akkor ideállt a teherautó, az összes zsidót felpakolták a teherautóra. Anyám összekötötte egy batyuba az ételt és vittek minket vagonírozni. Újszegeden szálltunk le, ami ott van sportpálya, oda hajtottak minket, sátorban aludtunk. Oda már gyűjtötték a szentesieket és a szarvasiakat. Csak egyre hallottam, hogy öngyilkos lett ez a család, meg az a család. A tábor kapujában összegyűjtötték a pénzt és az ékszereket. Eztán átvittek minket szegedre a téglagyárba, és a 20-40 centis téglaporbá hajtottak be minket. Az egész családot oda hajtották be, ott üldögéltek a gerendán. A beteg zsidó embereket egy szobában a vasajtón túl helyezték el őket. Az nagyanyámék azt mondták nem bírják tovább és feliratkoztak az első vonatra Auswitzba, őket valószínűleg azonnal a gázkamrába lökték. Mi anyámmal csak a harmadik vonatra

iratkoztunk fel, így minket először az országon belül fuvaroztak kb 4 napig, majd utána helyeshalmon át jutottunk Ausztriába, oda ahol a munkát kaptuk. Ott lehetett enni inni, meg egy kicsit a friss levegőn lenni. Azán ott voltunk júniustól októberig, nagyon hideg volt. Összepakolták a mi táborunkat és egy héten keresztül éjszakánként utaztattak minket németországon keresztül Dánia aljáig, felvittek Bergenberzerbe bennünket. Ott volt egy óriási tábor. Kilométereket mentünk a lágerek mellett, mert a miénk volt az utolsó barakk. Ott voltunk egész következő év áprilisáig. Ott nem kellett nagyon semmit csinálni, voltunk vagy 200an egy barakkba, 4 ember kapott egy priccset. Meg naponta kaptunk egy tál ?gemüset?, ilyen céklával meg krumpli aljával. Nem értem, hogy bírtuk 3-7-12 évesen a napi számlálást több órán keresztül. Április valahanyadikán jöttünk el onnan. Ott úgy pakoltak be minket, hogy volt elég rés az ajtón, én láttam a lebombázott Németországot. Akkor már megengedték, hogy megálláskor összeszedjük az ennilót. Kevés német kísért minket. Amikor a Német-Cseh határra értünk olyan légitámadás jött, hogy a szerelvénnyünk felét szétlőtték. Azt hitték, hogy katonai szerelvénnyel. Onnan még átvittek minket Prága mellé, ott kaptunk kaját és úgy jöttünk vissza Magyarországra.

Amikor visszaértünk Makóra nem nagy örömmel fogadtak minket. Azt mondták: többen jöttetek vissza, mint ahányan elmentetek. Nem volt egy lelkes fogadtatás.

Interjúk:

1956 után megszűnt az a feltétel, hogy csak szombattartó zsidók lehettek a szövetkezet tagjai, ekkor már felekezettől függetlenül vették fel a jelentkezőket, keresztény családok dolgoztak, úgy, hogy férj – feleség – gyerek különböző részlegeken. Néhány cigány családról is tudunk, akik éveken át ott dolgoztak. A hajdani alapító tagok közül azonban alig maradtak körülbelül 10% nem menekült el, ilyen a Szunyogh család, eredetileg mézeskalács készítő volt, de a családfő kezdettől a vasrészlegben dolgozott szakmunkásként, felesége a varrodában kezdett, ám nem tetszett neki és átment betanított munkásként fiúgyermekük villanyszerelőként dolgozott. A lányuk vitte tovább a mézeskalács készítés mesterségét, termékeit a makói piacon árúsítja, bár jelenleg szünetelteti a tevékenységét.

Béke Ktsz-ben dolgozni Makón egyfajta rangot jelentett, mert nem vettek fel akárkit a dolgozók sorába, már abban az időben három hónapos próbaidő után kerülhetett szóba a felvétel. A fontosabb ügyeket továbbra is taggyűlés elé vitték és a tagság döntött, pl. a vezetőség tagjainak megválasztásáról. 1957 őszén volt rá példa, hogy a Városi Pártbizottság javaslata ellenére a tagság nem fogadta el a megnevezett személyt, hanem leszavazták, így nem kerülhetett a vezetőség tagjai közé. Ez nagy bátorságra vallott az akkori politikai viszonyokat figyelembe véve. Alkalmazottként szerződéses munkaviszony létesítése is lehetővé vált. Sokan segédmunkásként kezdtek dolgozni, de továbbra is meg volt a lehetősége annak, hogy a helyben szervezett továbbképzés után betanított munkásként dolgozzanak ez természetesen magasabb fizetési osztályba sorolással járt.

Kiss Sándor tervező mérnök, keresztény ember volt őt már az elején bevették a szövetkezetbe, és magával hozott két – három szakmunkás kollegát is, akik irányították és betanították a vasrészleg dolgozóit. Kiss Sándor és a Béke Ktsz nevéhez találmányok sora fűződik az új háztartási gépek közül, pl. a mák és dió daráló elterjesztése a háztartásokban, illetve nagyobb méretű mák darálót szereltek fel szinte minden vegyesboltban, melyet ingyen használhattak a vásárlók. Kisgépek sokaságát tervezték és fejlesztették ki a szövetkezetben jó érzékkel, felmérték a szükségleteket és azonnal reagáltak azokra. Gondoljunk csak arra, hogy a föld-osztást követően a kisgazdáknak milyen nagy segítséget jelentett egy – egy mezőgazdasági kispé. Az ő találmányuk volt a tolóka ezt a Makó környéki hagymatermesztők *vitték, mint*

a cukrot a lényege az volt, hogy a kerekeken guruló eke formájú kézi szerszámmal a hagyma sorok között tolva elvégezhető a nagy fizikai megterheléssel járó kapálás műveletét és több, mint felére csökkent a ráfordított idő is. A sikeres találmányok szinte azonnal szériagyártásra kerültek. Gyártottak lábrácsot, ami hullámos lemezekből volt összehegesztve téglalap alakban, itatóvályú

Utószó

Ha azt gondolnánk, hogy a vallásos közösséghez tartozóknak nehezebb lehetett munkahelyhez jutni, a beszélgetésekből kiderül, hogy a városban – informálisan – nem vallása, hanem a származása alapján tartottak számon minden zsidót.

1945 előtt a város lakosságának öt százalékára tehető a helyi zsidóság lélekszáma. Ma már találunk adatokat a II. világháború végén bekövetkezett deportálásokról is.

A hátramaradó kis számú, elöregedő makói zsidóság 1985 után bérelt helyiségben tartotta közös imaalkalmait, ezek azonban már csak a szombat délelőttre terjedtek ki. *A Lehel utca 1/b alatt családi házban egy kis szobát béreltek az adatközlő szerint akkor még úgy 12 fő járt oda rendszeresen, és a kis zsinagóga berendezéséből egy ilyen pulpitusszerű valami [bima] volt ott. Akkor székek voltak a fal mellett. (...) A Szúnyog bácsi¹⁰⁶ volt a kántor, és ő olvasott a tekercekből, és énekeltek.* – emlékezett vissza egy 1932-ben született, római katolikus makói idős hölgy. *„Na most telt-múlt az idő, a szüleim háza elkelt, és akkor a férjem fölajánlotta (...) a belső szobát, és ugyanúgy berendezték.”* Mivel a fiatalabbak már nem vettek részt ezeken az imaalkalmakon, a

---

¹⁰⁶ Szúnyog Ferenc